

Een goede start: schoolontbijt in Rotterdam-West en de impact op kinderen, ouders en schoolpersoneel

Een evaluatieonderzoek naar de brede effecten van het ontbijtprogramma in Rotterdam-West

Fleur ter Ellen, Dorien Beeres en Joost Oude Groeniger

Afdeling Maatschappelijke Gezondheidszorg, Erasmus MC

Februari 2024

Voorwoord

Begin 2022 klonk het startschot van een programma waarin basisscholen in Rotterdam-West ontbijt aangeboden kregen om te zorgen dat alle kinderen in de klas een gevulde maag hadden. Gefinancierd door de Gemeente Rotterdam en gecoördineerd door Stichting Geloven in de Wijk zijn in anderhalf jaar tijd ongeveer 150.000 ontbijtjes op deze scholen verzorgd. Dit alles mede mogelijk gemaakt door de tomeloze inzet van vele vrijwilligers en andere betrokkenen die dagelijks in de weer waren om de ontbijtjes op tijd gereed te hebben.

In opdracht van de Gemeente Rotterdam zijn wij, onderzoekers van de afdeling Maatschappelijke Gezondheidszorg van het Erasmus MC, gevraagd om de impact van het schoolontbijt programma in kaart te brengen. In dit onderzoeksrapport beschrijven we de resultaten van deze evaluatie. Hierin hebben wij ons niet alleen gericht op de impact op de leerlingen, maar ook op ouders, leraren, de thuissituatie en de schoolomgeving. We willen daarmee beter begrijpen wat de brede effecten van het schoolontbijt zijn en hoe dit als een dominosteen kan werken in het dagelijkse bestaan van de betrokkenen in Rotterdam-West.

We willen onze oprechte dank uitspreken aan iedereen die heeft bijgedragen aan dit onderzoek. In het bijzonder willen we de ouders en het schoolpersoneel erkennen en waarderen voor hun vertrouwen en het delen van hun persoonlijke ervaringen. Daarnaast willen we Mariska en Nico van Stichting Geloven in de Wijk bedanken voor hun waardevolle advies en betrokkenheid gedurende het onderzoeksproject. Ook willen wij Team Toekomst, TheNextSchool en de schoolbesturen BOOR en RVKO bedanken voor de hulp bij het verkrijgen en delen van de schooldata. Tenslotte willen we Jessy, Mario en Edith van de Gemeente Rotterdam bedanken voor hun vertrouwen en geduld.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	1
Introductie	4
Het ontbijtprogramma in Rotterdam-West	5
Implementatiemethoden	7
Opzet van het evaluatieonderzoek in Rotterdam-West.....	9
Kwalitatieve Evaluatie.....	10
Methode	11
Participatieve kwalitatieve impactevaluatie	11
Deelnemers REM-sessies	11
Opzet en procedure van de REM-sessies	13
Data-analyse REM-output.....	14
Vragenlijst schoolpersoneel deelnemende scholen	15
Resultaten.....	16
Impact van het ontbijtprogramma	16
Hoofdeffect 1: De band tussen ouders is verbeterd	17
Hoofdeffect 2: Ouders worden beter ondersteund door school.....	20
Hoofdeffect 3: De band tussen ouders en school is verbeterd.....	22
Hoofdeffect 4: De sfeer thuis is verbeterd	25
Hoofdeffect 5: Het belang van een ontbijt is zichtbaarder en normaler geworden	28
Hoofdeffect 6: Kinderen hebben een positieve ervaring en hebben zin in het ontbijt	31
Hoofdeffect 7: Minder zorgen bij ouders en schoolpersoneel	33
Hoofdeffect 8: Op school wordt de lestijd en het talent van kinderen beter benut	35
Voor- en nadelen implementatiemethoden	37
Vragenlijst schoolpersoneel	40
Kwantitatieve Evaluatie	42
Methode	43
Resultaten.....	45
Toetsresultaten rekenen	45

Toetsresultaten begrijpend lezen	47
Resultaten sociaal-emotioneel functioneren	52
Tot slot	54
Belangrijkste bevindingen	54
Schoolmaaltijden in Nederland	55
Implementatiemethoden	56
Bredere maatschappelijke impact	57
Conclusie.....	58
Referenties	59
Bijlagen.....	61
Bijlage 1: Opzet REM workshop leraren.....	62
Bijlage 2: Interview gids ouders	63
Bijlage 3: Interview gids ouderconsultanten	64
Bijlage 4: Impactpaden per thema.....	65
Bijlage 5: Resultaten vragenlijst.....	74
Bijlage 6. Ontwikkeling toetsscores en streefwaarden rekenen en begrijpend lezen per school	78

Introductie

Het aantal kinderen in Nederland dat in armoede leeft is in 5 jaar toegenomen van 7,6% in 2017 tot 9,2% in 2022, vooral door een stijging van de energie- en voedselprijzen (CPB, 2023). Veel gezinnen kampen hierdoor met een afgenomen koopkracht. Dit is op verschillende manieren zichtbaar geworden, zo ook in de schoolklas. Door de toegenomen boodschappenprijzen komen meer kinderen met een lege maag naar school (Cacau et al., 2021; CPB, 2023). Dit speelt voornamelijk op scholen waar een groot deel van de leerlingen uit minder welvarende gezinnen komt. Op ongeveer 1 op de 6 scholen in Nederland komt tenminste 30% van de leerlingen uit een gezin met een laag inkomen, gedefinieerd als maximaal 120% van het sociaal minimum, en op deze scholen is de kans groot dat tenminste een aantal leerlingen per klas zonder ontbijt op school komt (CPB, 2023). In Rotterdam-West, een regio in Rotterdam waar relatief veel gezinnen een laag inkomen hebben, gaven schooldirecteuren zelfs aan dat soms meer dan 25% van de leerlingen zonder ontbijt op school kwam (Stichting Geloven in de Wijk, 2023).

“Soms komen meer dan 25% van de leerlingen zonder ontbijt op school in Rotterdam-West”

De toename van het aantal kinderen dat met een lege maag naar school komt kan belangrijke consequenties hebben voor de lichamelijke en cognitieve ontwikkeling van deze generatie. Hoewel het bewijs van experimentele studies niet eenduidig is, laat een meta-analyse zien dat het eten van ontbijt bijdraagt aan een gezonde Body Mass Index, een afname van de kans op overgewicht en het ontwikkelen van gezondere eetgewoontes (Ricotti et al., 2021). Daarnaast tonen studies een positieve relatie tussen het eten van ontbijt en cognitief functioneren, zoals een beter concentratievermogen, meer energie en betere mentale gezondheid (Zahedi et al., 2022).

Het aanbieden van maaltijden op school wordt daarom gezien als een veelbelovende manier om deze negatieve gevolgen te voorkomen. Dit wordt ondersteunt door wetenschappelijk onderzoek naar de lange-termijn effecten van schoolmaaltijden op leerlingen. Uit een systematische review blijkt bijvoorbeeld dat ontbijtprogramma's op basisscholen een positief effect hebben op schoolprestaties van leerlingen (Hoyland et al., 2009). Daarnaast rapporteerde een grootschalige Zweedse studie dat leerlingen die van 1959-1969 schoollunches kregen een betere gezondheid, een hoger opleidingsniveau en een hoger inkomen hadden vergeleken met leerlingen die niet de gehele periode lunch kregen. Omdat deze effecten vooral ten goede kwamen aan kinderen uit gezinnen met een lagere

sociaaleconomische status, zorgden de schoollunches ook voor een afname van sociaaleconomische verschillen in opleidingsniveau, inkomensniveau en gezondheid (Lundborg et al., 2022).

Dat schoolmaaltijden kunnen bijdragen aan het terugdringen van gezondheidsachterstanden bleek ook uit onderzoek in Japan. Dit onderzoek laat zien dat de introductie van schoollunches leidde tot meer groente- en fruitconsumptie onder kinderen uit lage-inkomens gezinnen, en hierdoor zorgde voor een afname van sociaaleconomische verschillen in fruit en groenteconsumptie (Yamaguchi et al., 2018).

“Het aanbieden van schoolmaaltijden kan ook leiden tot positieve effecten in de thuisomgeving door een toegenomen aandacht en waardering voor gezondere keuzes”

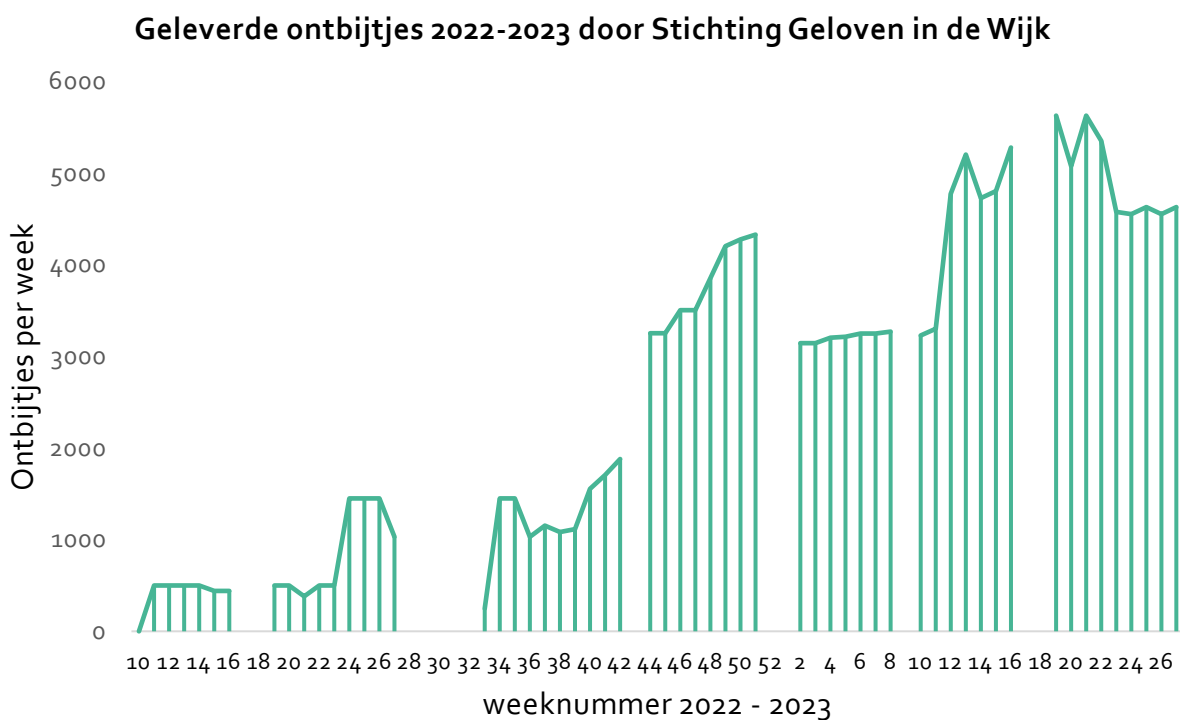
Ook in Nederland lijkt het aanbieden van schoolmaaltijden een veelbelovende maatregel te zijn om gezondheid te stimuleren. De evaluatie van de “Gezonde Basisschool van de toekomst” (GBT) interventie in Limburg toonde bijvoorbeeld kleine verbeteringen met betrekking tot eetgewoontes en fysieke activiteit onder leerlingen op interventiescholen met een schoollunch en dagelijks trainingsprogramma ten opzichte van leerlingen op scholen zonder deze interventie (Bartelink et al., 2019). Daarnaast bleek uit de GBT-interventie dat het aanbieden van schoolmaaltijden ook kan leiden tot positieve effecten in de thuisomgeving door een toegenomen aandacht en waardering voor gezondere keuzes (de Gier et al., 2023). De effecten van schoolmaaltijden hoeven dus niet alleen beperkt te blijven tot de schoolomgeving, maar kunnen ook andere positieve effecten creëren.

Het ontbijtprogramma in Rotterdam-West

Het aantal kinderen dat opgroeit in armoede varieert sterk in Nederland. Rotterdam staat bekend als een van de armste gemeentes van Nederland, en ongeveer 1 op de 6 kinderen in Rotterdam groeit op in een gezin met een inkomen onder het sociaal minimum (Moors & van Dun, 2021). Dit varieert bovendien sterk tussen wijken in Rotterdam. In Rotterdam-West liggen enkele van de armste wijken in Rotterdam. In twee van deze wijken heeft ongeveer 61% van de inwoners een laag inkomen, en leeft ongeveer 26% van de bevolking onder de armoedegrens. Bovendien is één op de drie inwoners afhankelijk van een uitkering. De financiële omstandigheden van veel bewoners is tijdens coronapandemie verder achteruitgegaan vanwege bijvoorbeeld het wegvallen van schoonmaak- en oppas-baantjes.

In 2019 hebben schooldirecteuren in Rotterdam-West verontrustende armoede gemeld, waarbij opviel hoeveel kinderen zonder ontbijt naar school kwamen (Stichting Geloven in de Wijk, 2023). De gemeenteraad van Rotterdam heeft in 2021 de motie 'Eerst een boterham, daarna taal en rekenen' aangenomen om gratis ontbijten op basisscholen te faciliteren. Het ontbijtinitiatief werd uitgevoerd door Stichting Geloven in de Wijk, met de hulp van ouders/verzorgers (in de rest van het rapport aangeduid als 'ouders') die zich op vrijwillige basis inzetten voor de organisatie van het schoolontbijt. Deze ouders worden verder aangeduid als 'vrijwilligers' in dit rapport. Naast de vrijwilligers die hielpen bij de organisatie, droeg ook het schoolpersoneel bij aan de uitvoering van het initiatief. Voornamelijk ouderconsulenten waren actief betrokken, terwijl op sommige scholen ook leerkrachten, directeuren en ander personeel een rol speelden.

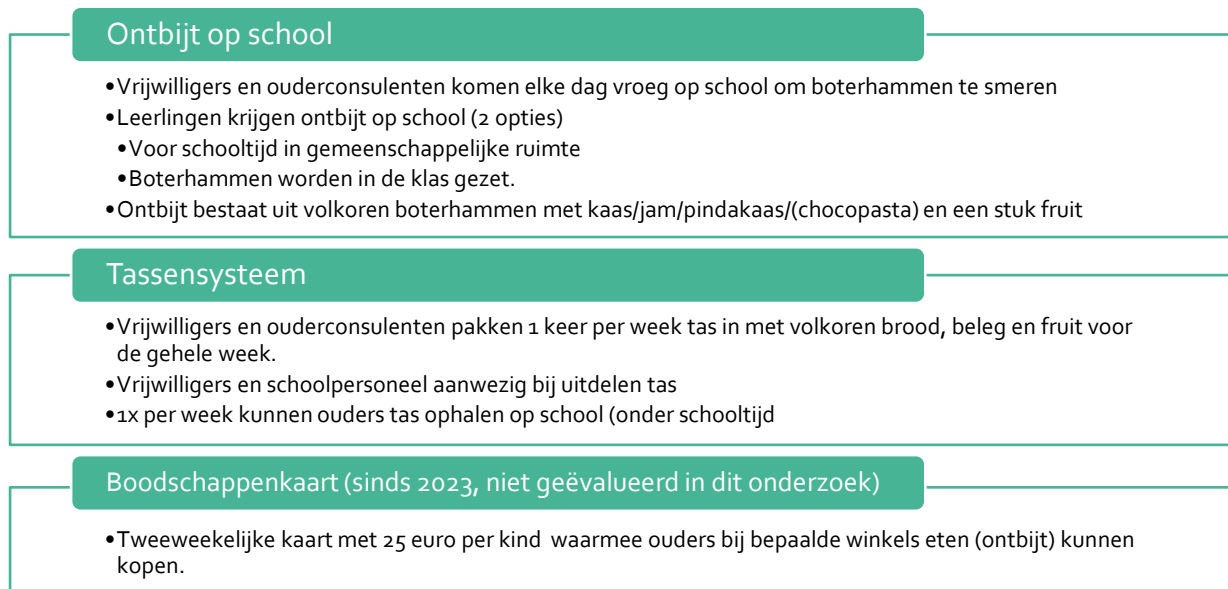
Van de in totaal 24 basisscholen in Rotterdam-West komen 19 scholen in aanmerking voor hulp met ontbijt omdat tenminste 30% van de leerlingen uit een gezin komt met een laag inkomen. Het project begon met 2 scholen en 500 ontbijtjes in de periode maart - juni 2022 en is vervolgens uitgebreid tot 17 deelnemende scholen en ongeveer 4500 ontbijtjes per week in juni 2023 (Figuur 1).

Figuur 1 Geleverde ontbijtjes op scholen in Rotterdam-West 2022-2023. Het ontbijtprogramma is gestart in week 10 van 2022. Tijdens de schoolvakanties wordt geen ontbijt gegeven.

Implementatiemethoden

Schoolontbijt in Rotterdam-West werd tijdens de duur van dit onderzoek op drie verschillende manieren georganiseerd (Figuur 2), waarvan wij er in dit onderzoek twee hebben geëvalueerd: ontbijt op school en een wekelijkse boodschappentas (tassensysteem).

Figuur 2 Implementatiemethoden schoolontbijt.

Ontbijt op school

Het ontbijt initiatief begon met het verzorgen van een dagelijks ontbijt op school. Stichting Geloven in de Wijk levert elke maandag en dinsdag met hulp van vrijwilligers ontbijtproducten aan de deelnemende scholen. De producten bestaan uit volkoren boterhammen, beleg (boter met kaas, pindakaas, jam en in sommige gevallen chocopasta) en fruit. Een groep van vrijwilligers en ouderconsulenten komt elke ochtend op school om boterhammen te smeren. Wanneer het ontbijt gegeten wordt verschilt per school; sommige scholen nodigen een selectieve groep leerlingen uit lage inkomensgezinnen voor schooltijd uit voor ontbijt, terwijl in andere scholen bakken met gesmeerde boterhammen in de klassen worden gezet voor iedereen.

Boodschappentas

Kort na de introductie van het initiatief zijn enkele scholen overgegaan op de boodschappentas. Net als bij ontbijt op school worden boodschappen voor de hele week aan het begin van de week geleverd. In plaats van het dagelijks smeren van boterhammen op school pakken vrijwilligers en ouderconsulenten 1 keer per week boodschappentassen in. In elke boodschappentas zit ontbijt voor een week voor alle kinderen in het gezin. Een gezin met meerdere kinderen krijgt dus een grotere hoeveelheid ontbijt. Net als op school bestaat het ontbijt uit volkoren boterhammen, beleg en een stuk fruit. Ouders die zich

hebben aangemeld voor de boodschappentas kunnen 1 keer per week op een vast tijdstip tijdens schooltijd de boodschappentas ophalen.

Sinds begin 2023 is door het Rode Kruis de boodschappenkaart geïntroduceerd. Gezinnen die dit nodig hebben ontvangen een pas waarop wekelijks een bedrag wordt gestort om boodschappen mee te kopen bij geselecteerde winkels. De boodschappenkaart is niet meegenomen in ons evaluatieonderzoek.

Nationaal schoolontbijt in Nederland

Op 9 september 2022 haalde een schrijnend incident in Rotterdam het nieuws: een leerling op school viel flauw omdat deze niet had kunnen ontbijten. Dit incident, gecombineerd met het nieuws over voortdurend stijgende prijzen, trok veel publiciteit (Hart van Nederland, 2022; NRC, 2022; RTL, 2022). Naar aanleiding van deze gebeurtenissen heeft minister Schouten van armoedebestrijding in november 2022 aangekondigd landelijk schoolontbijt te willen organiseren (Programma Schoolmaaltijden), uitgevoerd door het Jeugdeducatiefonds. Het oorspronkelijke plan omvatte een proefperiode tot het einde van het jaar, in afwachting van de implementatie van nieuwe toeslagen en compensatiemaatregelen. Echter, later werd besloten deze periode te verlengen tot december 2023. Het ontbijtprogramma in Rotterdam-West was al begonnen voordat het nationaal schoolontbijt werd geïntroduceerd.

Het schoolbestuur bepaalt de implementatiemethode. Het grootste deel van de scholen begon met ontbijt op school, waarna een deel overgegaan is op boodschappentassen. Onafhankelijk van welke implementatiemethode wordt gekozen, worden ouders uitgenodigd om deel te nemen aan het ontbijt door middel van een brief, gesprek op school en/of via andere deelnemende ouders. Ouders kunnen ook zelf hun kinderen aanmelden voor het ontbijt.

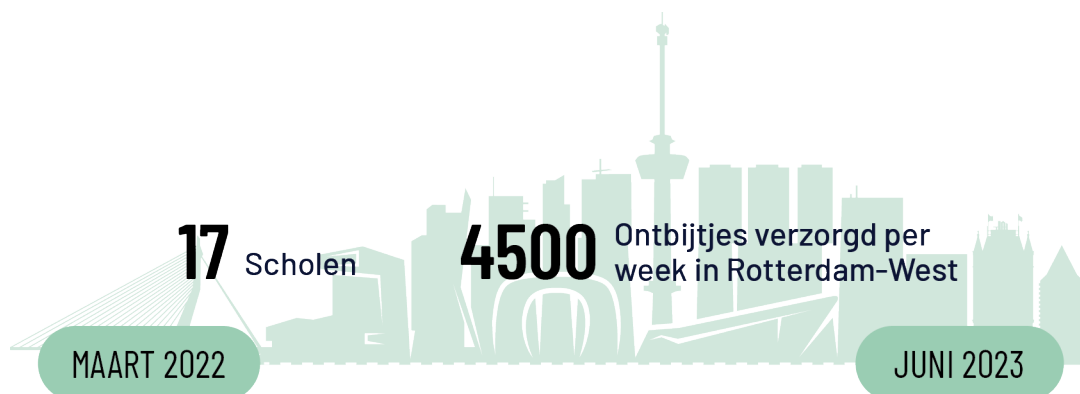
Opzet van het evaluatieonderzoek in Rotterdam-West

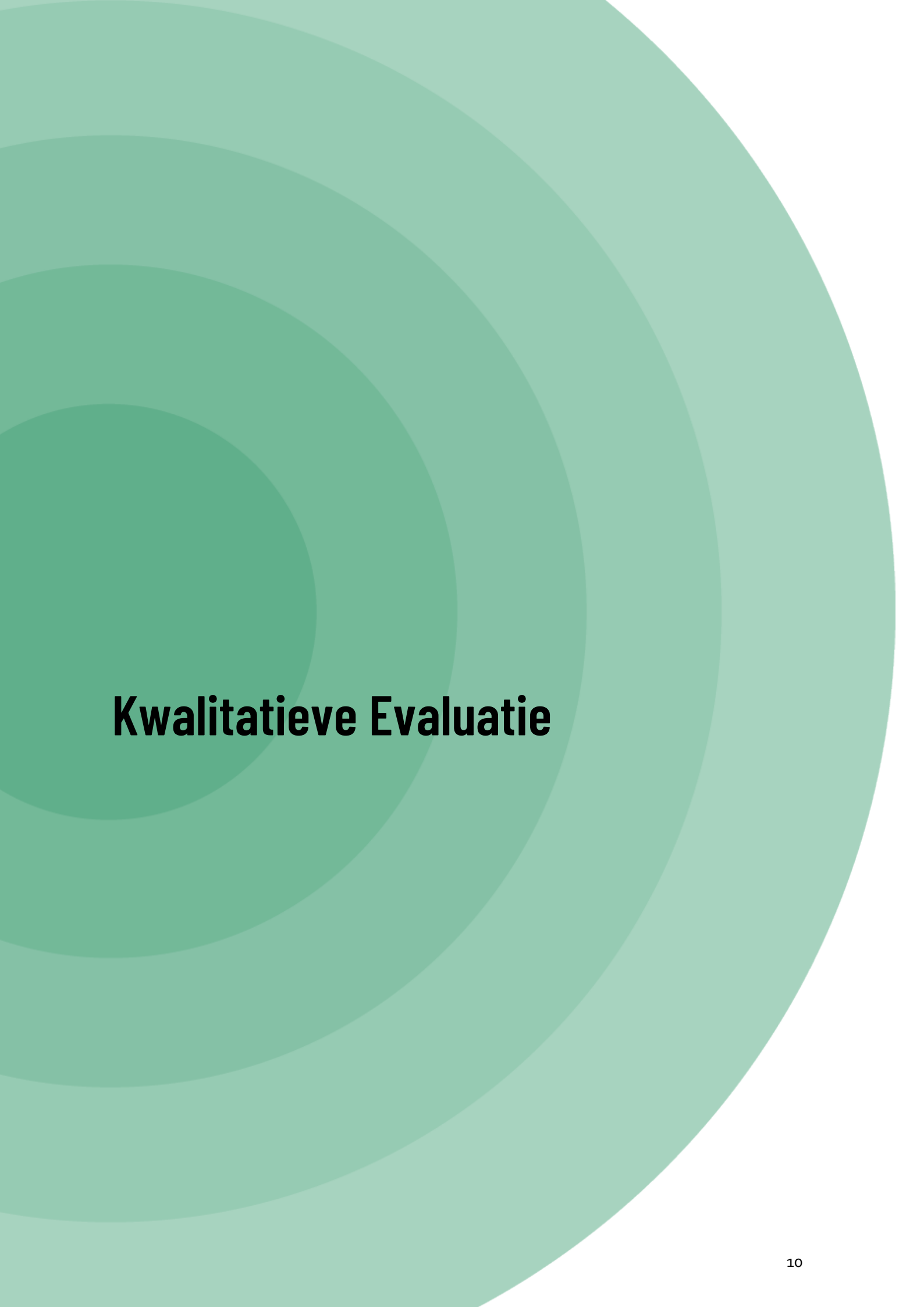
De Gemeente Rotterdam heeft de afdeling Maatschappelijke Gezondheidszorg van het Erasmus MC benaderd om een evaluatieonderzoek uit te voeren naar het effect van het ontbijtprogramma op basisscholen in Rotterdam-West. Ons onderzoek heeft tot doel inzicht te bieden in de bredere impact van de implementatie van het schoolontbijt op diverse belanghebbenden en de schoolomgeving op scholen in Rotterdam-West. Onze aanpak streeft ernaar om zowel de korte- als langetermijneffecten van de implementatie van het schoolontbijt als ook de bredere impact op de maatschappelijke context in overweging te nemen.

Dit brengt ons bij de volgende centrale onderzoeksvraag:

"Wat voor impact heeft de implementatie van het ontbijtprogramma op scholen in Rotterdam-West?"

Het onderzoek bestaat uit twee elementen. Ten eerste onderzoeken we de bredere impact op een kwalitatieve manier. Ten tweede onderzoeken we de impact van het schoolontbijtprogramma op de schoolprestaties van leerlingen. Het rapport is daarom als volgt opgebouwd. In het eerste deel van het rapport zetten we de kwalitatieve evaluatie uiteen, deze evaluatie bevat 1) de resultaten van groepsinterview met ouders en schoolpersoneel, 2) de gevonden inzichten over de verschillende implementatiemethoden van het schoolontbijt, 3) de resultaten uit de vragenlijst uitgezet onder schoolpersoneel. Vervolgens beschrijven we de kwantitatieve analyse, waar we de schoolresultaten van de deelnemende ontbijtscholen en controle scholen vergelijken voor en na implementatie van het ontbijt. Ter afsluiting analyseren we de implicaties van onze onderzoeksbevindingen en verkennen we hun relevantie voor de gemeente Rotterdam. We nemen daarbij ook kritische overwegingen in acht, presenteren aanbevelingen en trekken conclusies.

Kwalitatieve Evaluatie

Methode

Participatieve kwalitatieve impactevaluatie

In dit onderzoek hebben we de Ripple Effect Methode (REM) toegepast (Chazdon et al., 2017; Nobles et al., 2022). Deze methode stelt onderzoekers in staat om een opeenvolgende reeks van effecten in kaart te brengen, vergelijkbaar met rimpelingen die zich verspreiden na het gooien van een steen in het water. REM richt zich op het begrijpen van bredere effecten in plaats van directe oorzaken en gevolgen. Het is een *participatieve kwalitatieve impactevaluatie*, waarbij betrokkenen die te maken hebben met, of worden beïnvloed door, een interventie worden betrokken. Een belangrijk aspect van deze REM-methode is het visueel in kaart brengen van de verschillende activiteiten die deel uitmaken van de interventie en de daarbij horende keten van effecten die uit deze activiteiten ontstaan (Chazdon et al., 2017; Nobles et al., 2022). Deze ketens van effecten worden in kaart gebracht tijdens groepsinterviews waarbij gebruik wordt gemaakt van *mind mapping*. Mind mapping is een visuele techniek om informatie op een grafische wijze te presenteren, wat bevorderlijk is voor het genereren van ideeën, reflectie en het samenvoegen van gedachten over een specifiek onderwerp dat besproken wordt (Chazdon et al., 2017). Dankzij de Ripple Effect Methode waren we in staat om niet alleen de impact van het ontbijtprogramma op betrokkenen te onderzoeken, maar ook om te begrijpen hoe de implementatie van deze interventie zich verhoudt tot het bredere systeem waarin het opereert, inclusief de schoolomgeving en de thuissituatie van gezinnen. Dit bracht zowel positieve gevolgen als negatieve onbedoelde gevolgen van het schoolontbijt aan het licht.

Om inzicht te krijgen in de impact van het schoolontbijt, hebben we gebruikgemaakt van een kwalitatieve aanpak met *triangulatie*. Dit hield in dat we diverse perspectieven integreerden over meerdere onderzoeksessies. Dankzij deze aanpak konden we een diepgaand begrip ontwikkelen van de impact van het schoolontbijt op ouders, schoolpersoneel en kinderen, vanuit verschillende invalshoeken. Tijdens de onderzoeksessies hebben we specifiek aandacht besteed aan het onderzoeken van de "ripples" of de bredere keten van effecten, om een beter begrip te krijgen van de veranderingen die het ontbijtprogramma teweeg heeft gebracht. Naast de officiële onderzoeksessies hebben de hoofdonderzoekers ook meegelopen met de contactpersoon in de wijk en zijn zij langs verschillende scholen gegaan om met de vrijwilligers en ouderconsulenten mee te kijken.

Deelnemers REM-sessies

De werving van deelnemers voor dit onderzoek werd nauwgezet gecoördineerd in samenwerking met de contactpersonen van stichting Geloven in de Wijk, de lokale organisatie die het ontbijtprogramma op scholen in Rotterdam-West organiseert. Stichting Geloven in de Wijk onderhoudt nauwe banden met diverse scholen in Rotterdam-West en speelde daardoor een essentiële rol bij het tot stand

brengen van contacten met deelnemers. Gedurende het gehele proces was er nauw contact met stichting Geloven in de Wijk om ervoor te zorgen dat de werkwijze goed aansloot bij de doelgroep en om deelnemers te werven.

In overleg met de contactpersonen bij stichting Geloven in de Wijk werden in eerste instantie alle scholen geïdentificeerd die op dat moment deelnamen aan het ontbijtprogramma van de organisatie. Dit resulteerde in een lijst van 14 scholen die potentiële kandidaten waren voor deelname aan de onderzoek sessies. De contactpersoon bij stichting Geloven in de Wijk nam telefonisch en via de mail contact op met de geselecteerde scholen. Tijdens deze gesprekken werd het doel en de aard van het onderzoek toegelicht, evenals het belang van de deelname van schoolpersoneel en ouders.

Om de werving te versterken, heeft de contactpersoon van stichting Geloven in de Wijk ook persoonlijke bezoeken aan de scholen afgelegd. Tijdens deze bezoeken werden schoolpersoneel en ouders rechtstreeks aangesproken en geïnformeerd over de onderzoeksmogelijkheden.

Geïnteresseerd schoolpersoneel en ouders gaven schriftelijke toestemming om deel te nemen aan de onderzoeksessies. Deelnemers werden op de hoogte gebracht van de vrijwillige aard van hun betrokkenheid en het feit dat hun persoonlijke gegevens vertrouwelijk zouden worden behandeld. Het onderzoeksvorstel met de opzet van dit onderzoek is goedgekeurd door de Medisch Ethische Toetsing Commissie van het Erasmus MC (METC-nummer MEC-2023-0118).

In totaal hebben 19 deelnemers meegedaan aan de REM-sessies van in totaal 7 verschillende basisscholen in Rotterdam-West

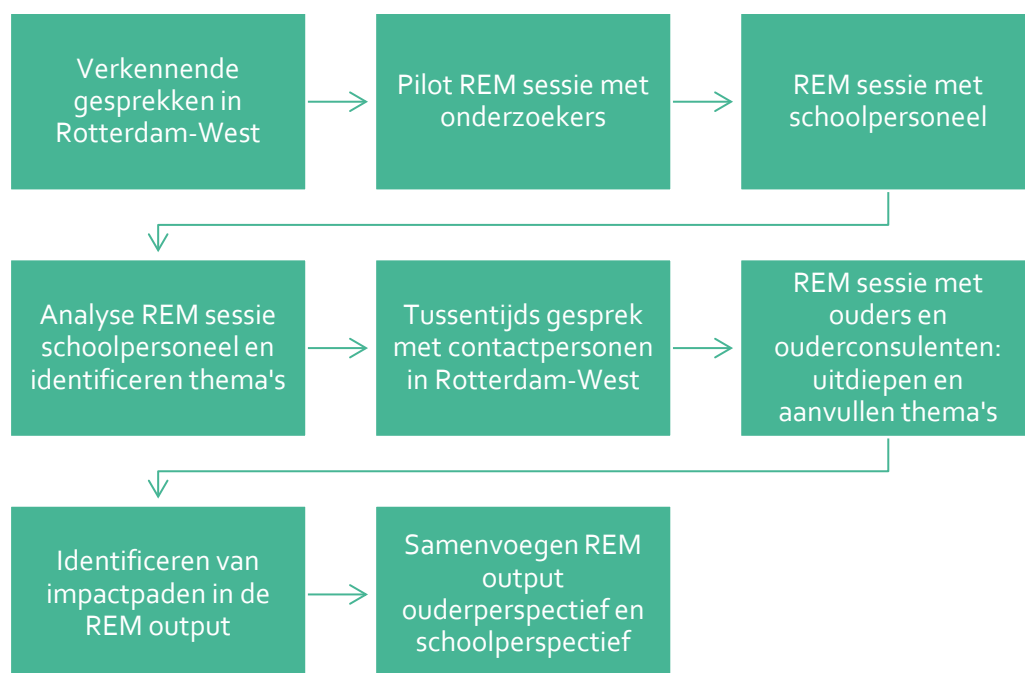
Tabel 1 Deelnemers REM-sessies.

Rol deelnemers	Implementatie methode schoolontbijt
Schoolperspectief (n=7)	
Directeur (n=2)	Tassensysteem (n=1), ontbijt op school (n=1)
Leerkracht (n=1)	Tassensysteem (n=1)
Ouderconsultant (n=4)	Tassensysteem (n=2), ontbijt op school (n=2)
Ouderperspectief (n=12)	
Ouders (n=12)	Tassensysteem (n=4), ontbijt op school (n=8)

Opzet en procedure van de REM-sessies

Figuur 3 toont de opzet van onze participatieve onderzoekssessies (hierna 'REM-sessies' genoemd). We zijn gestart met een pilot REM-sessie met zes onderzoekers van de afdeling Maatschappelijke Gezondheidszorg om de onderzoeksmethode te testen en meer inzicht te krijgen in de mogelijke positieve en negatieve effecten van het schoolontbijt. De effecten die werden geïdentificeerd tijdens deze sessie met onderzoekers werden aangevuld met bevindingen uit de literatuur en dienden als naslagwerk tijdens de sessie met het schoolpersoneel.

De eerste REM-sessie met het schoolpersoneel (leraren, directeuren en ouderconsulenten) vond online plaats op 30 maart 2023. Tijdens deze onlinebijeenkomst was er een facilitator van de onderzoekssessie, een notulist en een modelleur. Deze modelleur heeft tijdens de online sessie het scherm gedeeld van het softwareprogramma *Kumu* om zo samen met het schoolpersoneel de bredere effecten van het ontbijtproject te visualiseren. De deelnemers hadden voorafgaand schriftelijk toestemming verleend voor het meedoen aan het onderzoek en het opnemen van de online sessie. In lijn met de REM-methode zijn tijdens de sessie vanuit verschillende activiteiten ketens van effecten geïdentificeerd (Chazdon et al., 2017; Nobles et al., 2022). Op basis van de pilotsessie en verkennende gesprekken in Rotterdam-West hebben we een aantal activiteiten als startpunt genomen tijdens de sessie: het informeren van de ouders, ouders die de ontbijttas op school komen ophalen op school en het ontbijten op school (Bijlage 1). Deze activiteiten zijn gekozen omdat ze de meeste implementatievormen en gerelateerde activiteiten van het schoolontbijt omvatten. Tijdens de sessie kregen de deelnemers de kans om activiteiten toe te voegen waarbij de effecten werden besproken.

Figuur 3 Procedure kwalitatief deel van het evaluatieonderzoek.

De geïdentificeerde activiteiten en de ketens van effecten die door het schoolpersoneel werden beschrijven zijn vervolgens door de onderzoekers geanalyseerd en teruggebracht tot een aantal hoofdthema's. Deze hoofdthema's zijn gebruikt om een interviewgids op te stellen waarmee de verschillende effecten verder konden worden uitgediept in de sessies met ouders en ouderconsulenten (Bijlage 2). De overige REM-sessies waren met ouders en ouderconsulenten en vonden plaats op één van de betrokken basisscholen op 22 mei 2023. Tijdens de bijeenkomst werd een korte introductie gegeven over het onderzoek waarna de deelnemers een toestemmingsformulier konden tekenen en vragen konden stellen. Vervolgens werd de groep verdeeld in 3 subgroepen waarbij elke onderzoeker met een groepje ouders of ouderconsulenten het gesprek voerden. Dit resulteerde in twee groepen met ouders en één groep met ouderconsulenten. Alle gesprekken werden opgenomen met een geluidsrecorder.

Data-analyse REM-output

Alle REM-sessies werden volledig getranscribeerd. Twee onderzoekers zijn onafhankelijk van elkaar door de transcripties heen gegaan om ze vertrouwd te laten raken met de inhoud (familiarisatie). Vervolgens gaven de onderzoekers codes aan 'activiteiten' (bijv. het uitdelen van de ontbijttassen) en 'effecten' (bijv. meer contact tussen ouders en de school). Dit coderen gebeurde met behulp van 'open coderen', waarbij er geen vooraf gedefinieerde set met thema's en codes was. Op basis van deze codes werden de activiteiten en effecten in het softwareprogramma *Kumu* gezet, waarmee de verbindingen tussen de activiteiten en de effecten gevisualiseerd konden worden.

Vervolgens heeft het onderzoeksteam "impactketens" geïdentificeerd – dat zijn reeksen van effecten die door de deelnemers werden genoemd – waarin onderscheid werd gemaakt tussen het perspectief van het schoolpersoneel en het perspectief van de ouders (Chazdon et al., 2017). Deze impactketens werden gecategoriseerd in een Excel-sheet op basis van besproken activiteiten en de daaropvolgende reeks van effecten. De impactpaden konden doorgaans duidelijk worden afgeleid uit de gevisualiseerde REM-output. Af en toe was het echter nodig om terug te gaan naar de transcripties om de impactpaden zo nauwkeurig mogelijk te beschrijven en weer te geven, zodat ze zo trouw mogelijk waren aan de uitspraken en interpretaties van de deelnemers.

Nadat alle impactpaden waren uitgeschreven en gevisualiseerd heeft het onderzoeksteam impactpaden met overlap samengevoegd. Ook is een thematische analyse uitgevoerd om de verschillende impactpaden te duiden en overkoepelende thema's te identificeren. Zo werd een visueel overzicht gecreëerd van de bredere positieve en negatieve effecten van het schoolontbijt vanuit het perspectief van het schoolpersoneel en de ouders.

Uit de geïdentificeerde impactketens en de interpretatie daarvan kwamen enkele hoofdthema's naar voren, die zullen worden besproken in de resultatensectie van het onderzoek. Het kan voorkomen dat de geïdentificeerde impactpaden ook kunnen ontstaan vanuit andere activiteiten en

implementatiemethoden, maar als dit niet expliciet benoemd is tijdens de REM-sessies wordt dit niet weergegeven in de resultaten.

Hoewel dit niet bij de oorspronkelijke doelstellingen van het onderzoek behoorde, hebben we in de gesprekken met het schoolpersoneel en de ouders ook inzicht gekregen in de verschillen tussen de implementatiemethoden (ontbijt op school vs. boodschappentas) en de voor- en nadelen van deze implementatiemethoden. Als gevolg daarvan hebben we, nadat de impactpaden waren geïdentificeerd, alle transcripties opnieuw geanalyseerd om een overzicht te geven van de genoemde voor- en nadelen van de verschillende implementatiemethoden.

Vragenlijst schoolpersoneel deelnemende scholen

Om te testen of de bevindingen van de REM-sessies onderschreven wordt door alle deelnemende scholen is een anonieme vragenlijst opgesteld en voorgelegd aan deze scholen. Deze vragenlijst werd gebaseerd op initiële data-analyse van de REM-sessie met het schoolpersoneel en is opgedeeld in 4 thema's: het ervaren effect van het ontbijt op de school, het effect op de ouders, het effect op de leerlingen, en het effect op de leraren (in de klas). Daarnaast bevat de vragenlijst achtergrondinformatie zoals het aantal leerlingen op de school, het aantal leerlingen dat meedoet aan het ontbijt en een gemiddeld "rapportcijfer" voor het schoolontbijt.

Stichting Geloven in de Wijk heeft de directie en/of contactpersonen van de 14 deelnemende scholen in juni 2023 uitgenodigd om mee te doen aan de vragenlijst en deze vragenlijst per email verstuurd, en in september 2023 nog een herinnering gestuurd. Het beveiligde platform cryptpad.fr is gebruikt voor de dataverzameling.

Resultaten

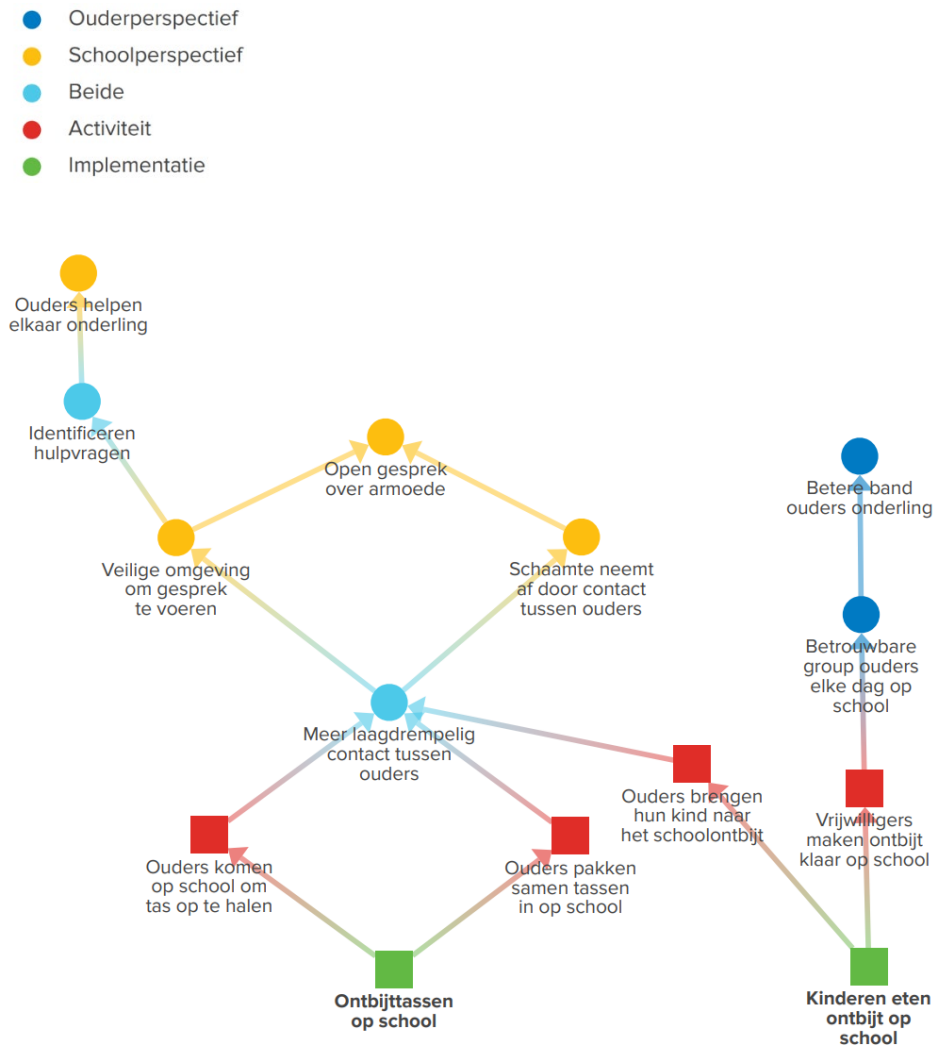
Impact van het ontbijtprogramma

Op basis van de REM-sessies met ouders, ouderconsultanten en schoolpersoneel zijn in totaal 54 impactpaden geïdentificeerd (30 vanuit het schoolperspectief en 24 vanuit het ouderperspectief), die vervolgens met behulp van een thematische analyse gecategoriseerd zijn tot acht hoofdeffecten van het ontbijtprogramma. De volgende hoofdeffecten zijn geïdentificeerd: 1) De band tussen ouders is verbeterd, 2) Ouders worden beter ondersteund door school, 3) De band tussen ouders en de school is verbeterd, 4) De sfeer thuis is verbeterd, 5) Het belang van een ontbijt is zichtbaarder en normaler geworden, 6) Kinderen hebben een positieve ervaring en hebben zin in het ontbijt, 7) Minder zorgen bij ouders en schoolpersoneel, 8) Op school wordt de lestijd en het talent van kinderen beter benut.

Deze 8 hoofdeffecten zijn gekoppeld aan de impactpaden die zijn benoemd door de ouders en het schoolpersoneel. Impactpaden beginnen met een activiteit (groen vierkant) en/of implementatiemethode (rood vierkant) gevolgd door een (cascade van) korte en langetermijneffecten zoals benoemt tijdens de REM-sessies. Voor sommige van deze impactpaden geldt dat deze ook kunnen ontstaan vanuit andere activiteiten en implementatiemethoden, maar als dit niet expliciet benoemd is tijdens de REM-sessies wordt dit niet weergegeven in de resultaten. Effecten die enkel naar voren kwamen in gesprekken met het schoolpersoneel zijn geel, effecten die enkel genoemd werden vanuit het ouderperspectief donkerblauw, en effecten die door beide groepen werden genoemd lichtblauw. De resultaten worden als volgt gepresenteerd: per hoofdeffect worden alle geïdentificeerde impactpaden gepresenteerd in een figuur. Vervolgens worden de belangrijkste onderdelen besproken en eventueel toegelicht met behulp van citaten. In Bijlage 4 is een gedetailleerd overzicht van alle impactpaden te vinden.

Hoofdeffect 1: De band tussen ouders is verbeterd

In totaal zijn 4 impactpaden vanuit het schoolperspectief en 2 impactpaden vanuit het ouderperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect: De band tussen ouders is verbeterd. Deze impactpaden zijn terug te vinden in Bijlage 4c, tabel A1. De impactpaden van hoofdeffect 1 zijn gevisualiseerd in Figuur 4.

Figuur 4 Impactpaden hoofdeffect 1: De band tussen ouders is verbeterd.

Een vaste groep ouders was dagelijks verantwoordelijk voor het klaarmaken van de boterhammen op school. Zo vertelde een ouder:

“Wij [zijn] een groepje van 6 ouders die dagelijks aanwezig zijn. Echt, ben je ziek dan is het iets anders, dan geven we dat door, maar verder ga ik echt niet zeggen, deze dag kom ik niet, ik kan nu niet. We hebben gewoon met elkaar afgesproken, we doen dit gewoon elke dag”

(Respondent ouderperspectief, ontbijt op school).

Deze vaste groep ouders kende inmiddels de andere ouders en gezinnen goed. Het informele contact en het dagelijkse bekende gezicht droegen bij aan een laagdrempelige sfeer volgens de respondenten. Door het dagelijks verzorgen van het schoolontbijt en het voorbereiden van ontbijttassen door ouders, ontstond een informele sfeer van contact tussen ouders.

Het ophalen van de ontbijttas op school leidde tot bewustzijn van elkaars behoefte aan deelname aan het ontbijtprogramma en bevorderde een veilige omgeving voor open gesprekken over armoede. Tijdens het ophalen en klaarmaken van de ontbijttas praatten ouders meer met elkaar en deelden handige tips en informatie. Een leerkracht gaf aan:

“[...] dat daar de schaamte dus ook iets minder speelt, omdat ze soms ook zien van ‘Oh, ik had dat van jou niet verwacht’ of ‘Oh, ik wist dat niet van jou.’ Waardoor het ook een open gesprek is geworden” (Respondent schoolperspectief, ontbijttassen).

Een ouderconsulent benadrukte ook dat het contact tussen ouders is toegenomen doordat ouders hun kinderen naar het schoolontbijt brengen:

"Mensen gaan met elkaar in gesprek om van elkaar te horen 'hoeveel betaal jij voor energie?' Ze gaan met elkaar in gesprek om ook van elkaar te horen en te weten te krijgen: 'wat doe jij daartegen?'" (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

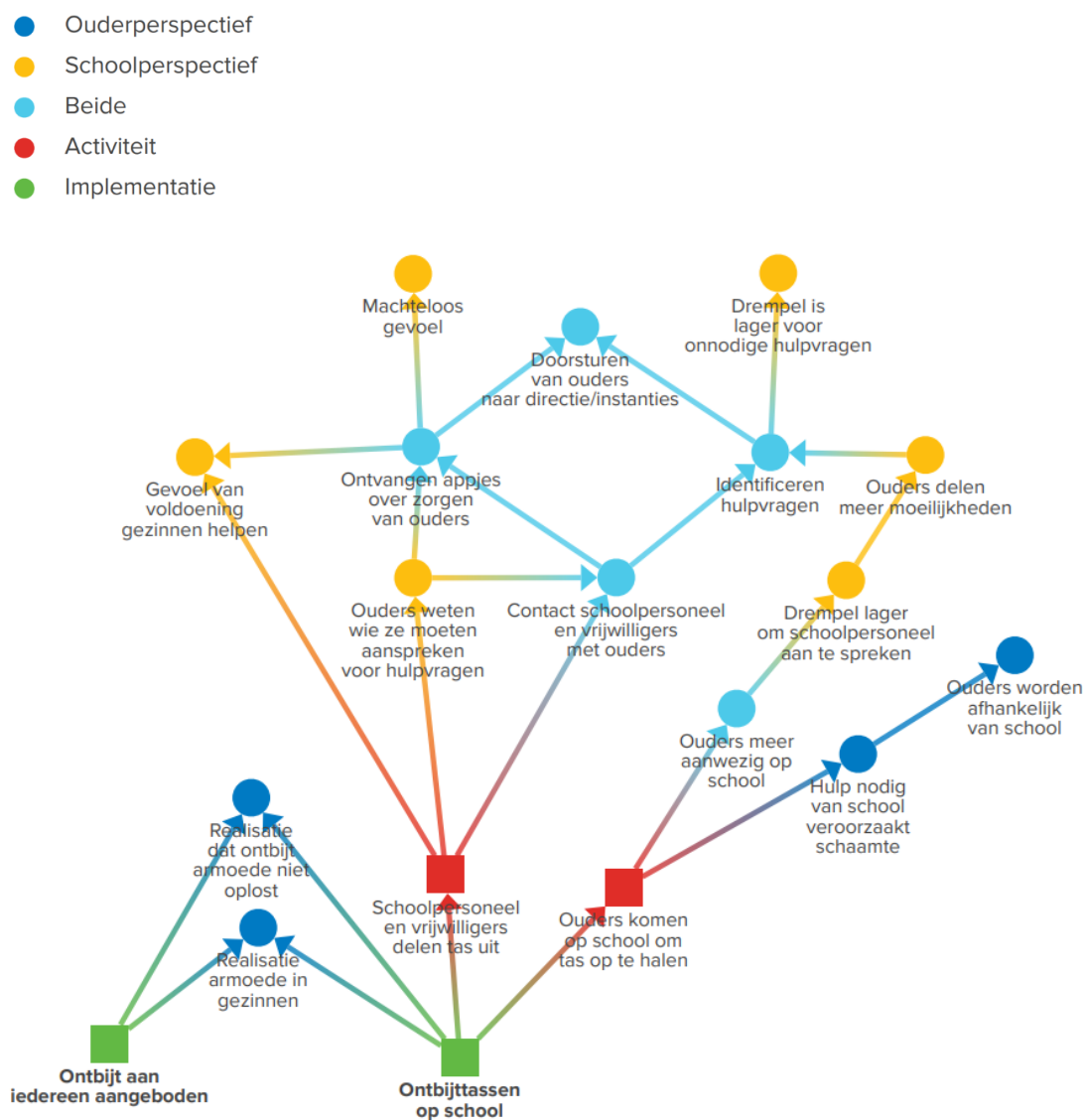
Een ouderconsulent voegde eraan toe dat de stijgende kosten van levensonderhoud hier deels aan bijdroegen, wat tevens een aanknopingspunt was om het gesprek aan te gaan over de hoge prijzen in de supermarkt. Het gesprek omvatte bijvoorbeeld ook het delen van kleding die te klein is geworden voor hun kinderen en openlijk bespreken van deze uitdagingen:

"[...] nu is het van: als je het niet meer gebruikt, nou geef maar hoor. Ik ga het wel gebruiken hoor. Als een kind altijd hele mooie kleding heeft. Ik wil het wel als hij eruit gegroeid is. Vroeger moest je het daar echt niet over hebben. Nu wordt daar echt over gepraat" (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Hoofdeffect 2: Ouders worden beter ondersteund door school

In totaal zijn 5 impactpaden vanuit het schoolperspectief en 6 impactpaden vanuit het ouderperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect:

Ouders worden beter ondersteund door school. Deze impactpaden zijn terug te vinden in Bijlage 4, tabel A2, en gevisualiseerd in Figuur 5.

Figuur 5 Impactpaden hoofdeffect 2: Ouders worden beter ondersteund door school.

Tijdens het uitdelen van de tassen was ook vaak schoolpersoneel aanwezig. Zowel de ouders als het schoolpersoneel benoemde dat hierdoor hulpvragen werden geïdentificeerd en het schoolpersoneel vervolgens ouders hiermee beter mee konden helpen of begeleiden. Naast directe gesprekken tussen ouders en schoolpersoneel tijdens het ophalen van de ontbijttas was er ook meer contact via de telefoon. Een ouderconsultant beschreef dat doordat er vaak schoolpersoneel (leerkrachten, directeuren of ouderconsultanten) aanwezig waren bij het ophalen van de tassen, het vertrouwen in de

school onder ouders is gegroeid. Dit heeft er volgens deze ouderconsulent voor gezorgd dat ouders meer moeilijkheden deelden. De ouderconsulent van een tassensysteem-school beschreef het contact als volgt:'

"Je geeft niet alleen pakketten mee, maar je krijgt ook nog wat terug over de thuissituatie om het kind te helpen. (...) om een maatschappelijk werker in te schakelen (...) Dit gezin komt bij mij om een ontbijtpakket te halen, maar dit en dit en dit speelt er thuis" (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

De toename in contact tussen ouders en scholen en de daarmee gepaard gaande toename in het

identificeren van hulpvragen van ouders, had in sommige gevallen ook negatieve effecten. Zo ontstond soms een gevoel van machteloosheid bij ouderconsulenten wanneer hulpvragen niet konden worden opgelost. Ook werd het door het schoolpersoneel vervelend ervaren als ze het gevoel kregen dat ouders door het toegenomen laagdrempelige contact vaker met hulpvragen bij de school aankwamen waarvan het schoolpersoneel zelf de noodzaak niet zag. Deze schooldirecteur benoemde over deze hulpvragen:

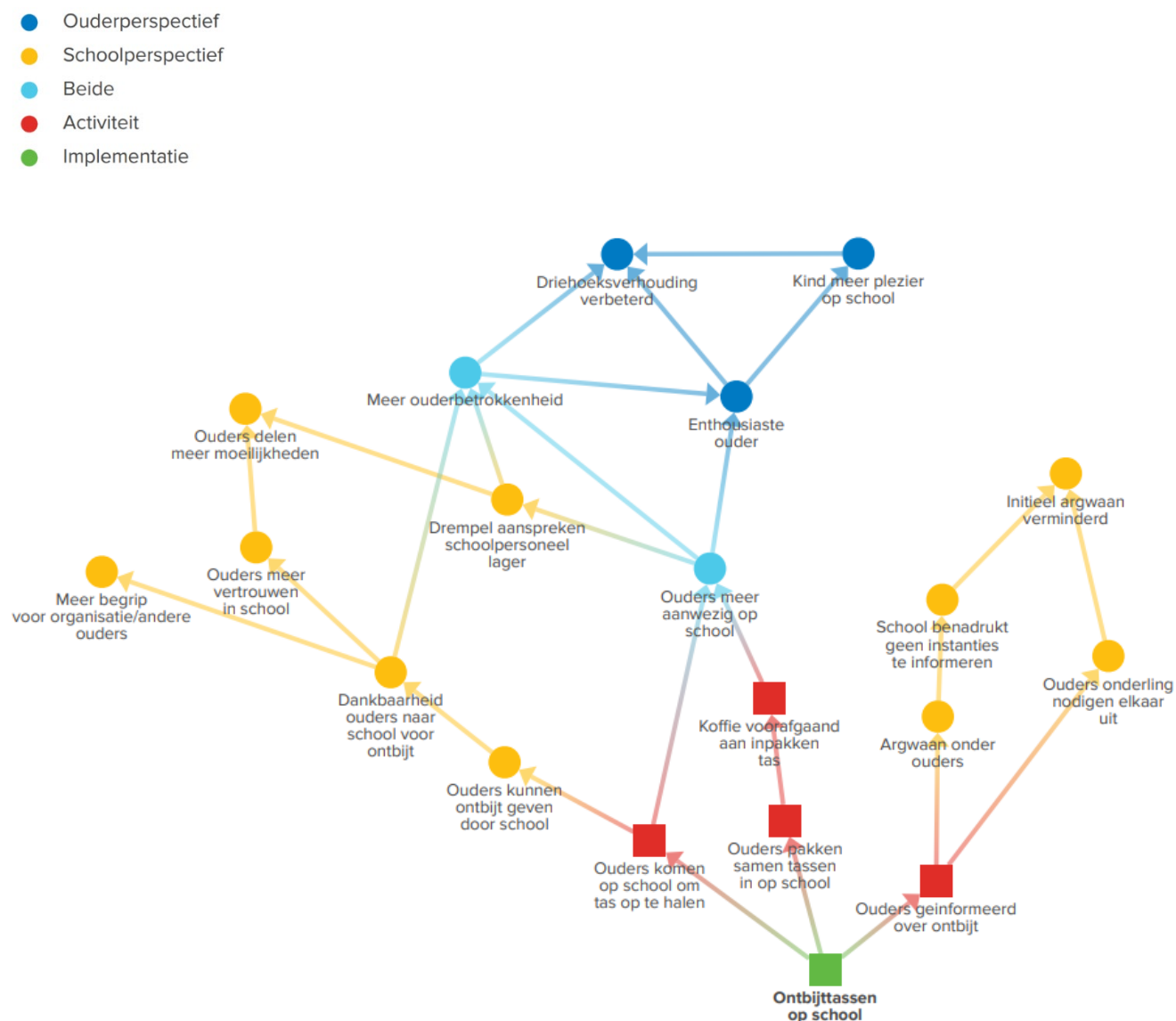
"Ja [dit gebeurt] niet erg veel. Maar het gebeurt wel. En, dat is wel lastig om daarmee om te gaan want ik ben eigenlijk

van nature heel erg van vertrouwen en dat ik denk als dat als je hulp vraagt dan zou je het wel nodig hebben. En ik wil ook niet op die stoel gaan zitten van jij wel? En jij niet?" (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

Daarnaast werd benoemd dat het aanbieden van ontbijt op school een breder bewustzijn heeft gecreëerd over de aanwezigheid van armoede, ook onder ouders en kinderen die zelf geen gebruik maakten van het ontbijt. Echter leidde de verbetering van de ondersteuning vanuit school ook tot een kritische discussie onder ouders over de rol van de school. Ouders gaven aan positief te zijn over ontbijt op school maar lieten wel blijken dat dit volgens hen niet gaat helpen om het grote probleem van armoede in Nederland echt op te lossen. Een aantal van de respondenten gaf aan dat ze het erg heftig vinden om te zien en merken hoeveel armoede er is in een land als Nederland. Ze vonden het goed dat er nu iets gebeurt, maar ze gaven ook aan dat ze verwachtten dat het probleem alleen maar groter zal gaan worden door de stijgende prijzen. Ook werd onder sommige respondenten negatief gesproken over de toegenomen 'afhankelijkheid' van ouders van school door het verzorgen van ontbijt.

Hoofdeffect 3: De band tussen ouders en school is verbeterd

In totaal zijn 7 impactpaden vanuit het schoolperspectief en 4 impactpaden vanuit het ouderperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect: De band tussen ouders en school is verbeterd. Deze impactpaden zijn beschreven in Bijlage 4, tabel A3 en gevisualiseerd in Figuur 6.

Figuur 6 Impactpaden hoofdeffect 3: De band tussen ouders en school is verbeterd.

Tijdens alle sessies kwam naar voren dat ouders bij de start van het ontbijtprogramma soms wantrouwen hadden wat hen ervan weerhield mee te doen met het ontbijt. Enkele van de scholen heeft hierop geanticipeerd door ouders te informeren dat instanties niet worden geïnformeerd over

deelname van het gezin aan het ontbijt. Daarnaast nam het argwaan ook vaak af omdat ouders elkaar onderling hebben uitgenodigd om mee te doen.

Zoals eerder benoemd ontstond door het ophalen van de tassen op scholen informeel en laagdrempelig contact tussen de ouders en het schoolpersoneel en de vrijwilligers die aanwezig zijn bij het uitdelen van de tassen. De respondenten gaven aan dat dit – naast dat ouders makkelijker zorgen en moeilijkheden deelden (hoofdeffect 2) – ook hielp bij het tegengaan van wantrouwen, het creëren van wederzijds begrip, en het versterken van ouderbetrokkenheid. Dit heeft volgens de respondenten geleid tot een verbeterde band tussen de ouder, de school en het kind.

Door zowel ouders als schoolpersoneel werd genoemd dat de aanwezigheid van ouders op school is toegenomen sinds het schoolontbijt. Zo wordt bijvoorbeeld een koffiemoment met ouders genoemd, dat plaatsvond na het smeren van de ontbijtjes en voorafgaand aan het inpakken van de tassen en waarbij veel ouders aanwezig waren. Een van de ouders noemt dat dit koffiemoment erg welkom was gezien de aanwezigheid van ouders op school sinds de COVID-19-pandemie sterk was gedaald. Een directeur gaf verder aan:

"Ik kom meestal ook even langslopen [tijdens het uitdelen van de tassen], dus kunnen ze aan mij ook eventjes iets vragen, dus zo merk je wel dat de drempel wat lager is. Ouderbetrokkenheid is niet zo heel hoog bij ons op school, dus ik denk dat dat wel goed is, dat dat daar wel iets in doet" (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

Deze directeur benadrukte dat de toegenomen aanwezigheid van ouders op school en daarmee samenhangende ouderbetrokkenheid voor haar het meest gewenste effect is geweest van de implementatie van het schoolontbijt, zij benoemde:

"Want dat was al niet zoveel [ouders die op school zijn], en sinds corona was het helemaal niet meer, dus dit is wel voor ons gewoon superfijn dat er elke week 50 ouders op een middag in de school zijn. Dat is voor ons ook wel echt een goede bijkomstigheid" (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

Een ouder ging verder in op het bredere effect van de toegenomen ouderbetrokkenheid. Zij gaf aan dat dit niet alleen het contact met de school heeft verbeterd, maar ook een positieve uitwerking heeft gehad op het kind. Dit werd ook onderschreven door een andere ouder:

“Ik zie gewoon dat enthousiasme van ouders veel effect heeft op de kinderen. Ik zie bij mijn kind, als ik heel betrokken ben, dat geeft mijn kind echt voldoening” (Respondent ouderperspectief, tassensysteem).

Deze respondent benadrukte dat het grootste effect van het ontbijt was dat de band tussen de school en de ouders is verbeterd, en hierdoor ook de band tussen de ouder en het kind, en het kind en de school. Dit werd beschreven als de zogenaamde “driehoeksverhouding”:

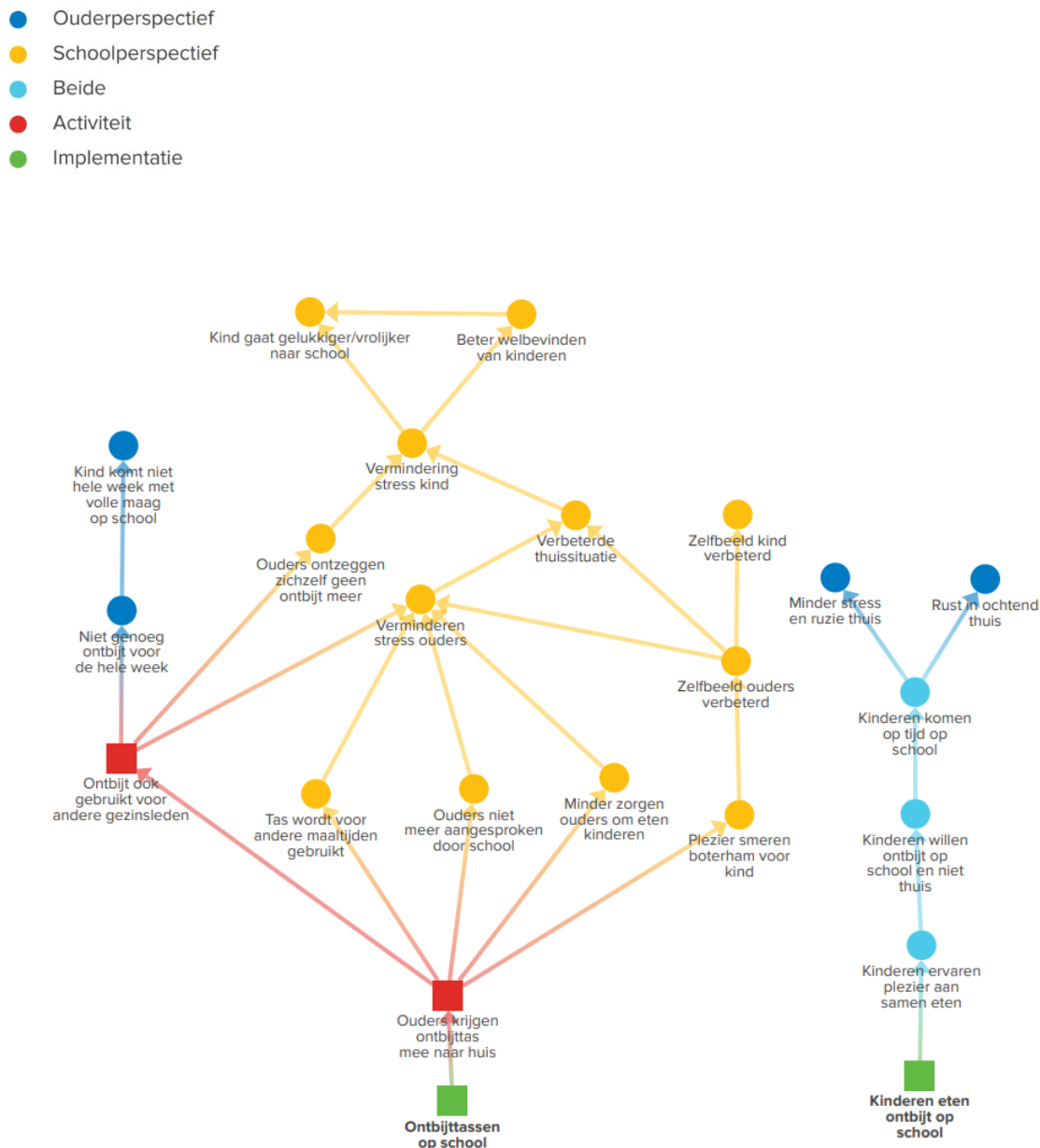
“Nou, weet je, ook door die driehoekverhouding. De ouders, school en kind. Het kind kan het niet alleen, de school niet alleen en de ouders ook niet. Dit wordt door de school gestimuleerd, maar het kind heeft er ook een bijdrage in, en de ouder heeft er ook een bijdrage in”

Zij benadrukte verder:

“Ik vind dus dat er meer geïnvesteerd moet worden in ouderbetrokkenheid, zo onderhoud je die driehoeksverhouding. Als een ouder bij een schoolpresentatie is, gaat een kind zich beter voelen en ook beter presteren. En zo krijg je niet alleen de cijfers goed, maar ook meedoen in de maatschappij goed. En dat heeft invloed op gedrag, het kind voelt, ‘mijn ouders zijn er ook’, dus die voelt zich niet buitengesloten” (Respondent ouderperspectief, tassensysteem).

Hoofdeffect 4: De sfeer thuis is verbeterd

In totaal zijn 4 impactpaden vanuit het schoolpersoneel en 3 impactpaden vanuit het ouderperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect: De sfeer thuis is verbeterd. Deze impactpaden zijn beschreven in de Bijlage 4, tabel A4 en gevisualiseerd in Figuur 7.

Figuur 7 Impactpaden hoofdeffect 4: De sfeer thuis is verbeterd.

Leerkrachten en ouderconsulenten benadrukten dat de ontbijttassen mogelijk flexibel gebruikt worden, niet alleen voor het ontbijt van de kinderen maar ook voor andere gezinsmaaltijden. De ouders hebben de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de tas, wat het lastig maakt om precies te weten hoe het thuis wordt gebruikt. Dat de verantwoordelijkheid bij de ouders ligt werd door het

schoolpersoneel gewaardeerd als een manier om vertrouwen in en eigenwaarde van ouders te respecteren. Ze gaven aan dat dit ook kan helpen om stress te verminderen, omdat ouders zich geen zorgen hoeven te maken over eventuele opmerkingen van school over het gebruik van de tas.

Het schoolpersoneel benadrukte daarnaast ook dat veel ouders hebben aangegeven blij te zijn dat ze hun kinderen 's ochtends een boterham kunnen geven, wat hen het gevoel geeft een betere ouder te zijn. Zo gaf een leerkracht aan:

“Wat ik echt terugkrijg van de ouders [is] dat ze weer echt plezier hebben met boterham smeren. Echt dat ze dat lachend doen en ook gewoon weer grappig met het kind bezig zijn. Dus ze hebben geen stress meer van: O nee, wat moet ik nu doen, gaat de juf mij bellen omdat mijn zoon of dochter weer geen brood bij zich heeft” (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

Over het algemeen benadrukte het schoolpersoneel meermaals dat de vermindering van stress bij ouders en de verbeterde thuissituatie ook een positieve impact had op het welzijn van het kind. Zo benadrukte een leerkracht:

“Ouders die zichzelf eten ontzeggen, omdat het kind dan moeten eten, dat geeft ook weer terug stress op het kind. Dus met die boodschappentassen vinden wij dat wij een breder effect hebben dan daadwerkelijk alleen een kind op school een boterham te laten smeren” (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

Een andere leerkracht benadrukte dat de positieve gevolgen voor ouders, zoals een vermindering van stress, ook veel effect heeft op het kind zelf:

“Ik heb wel gesprekken met de ouders die de boodschappen komen halen. Maar het effect wat het op de ouders heeft, dat draagt natuurlijk ook bij aan het welbevinden van het kind, hè? [...] Die hebben dus de boterhammen die ze nu kunnen geven aan de kinderen, die hoeven dus zich niet druk te maken

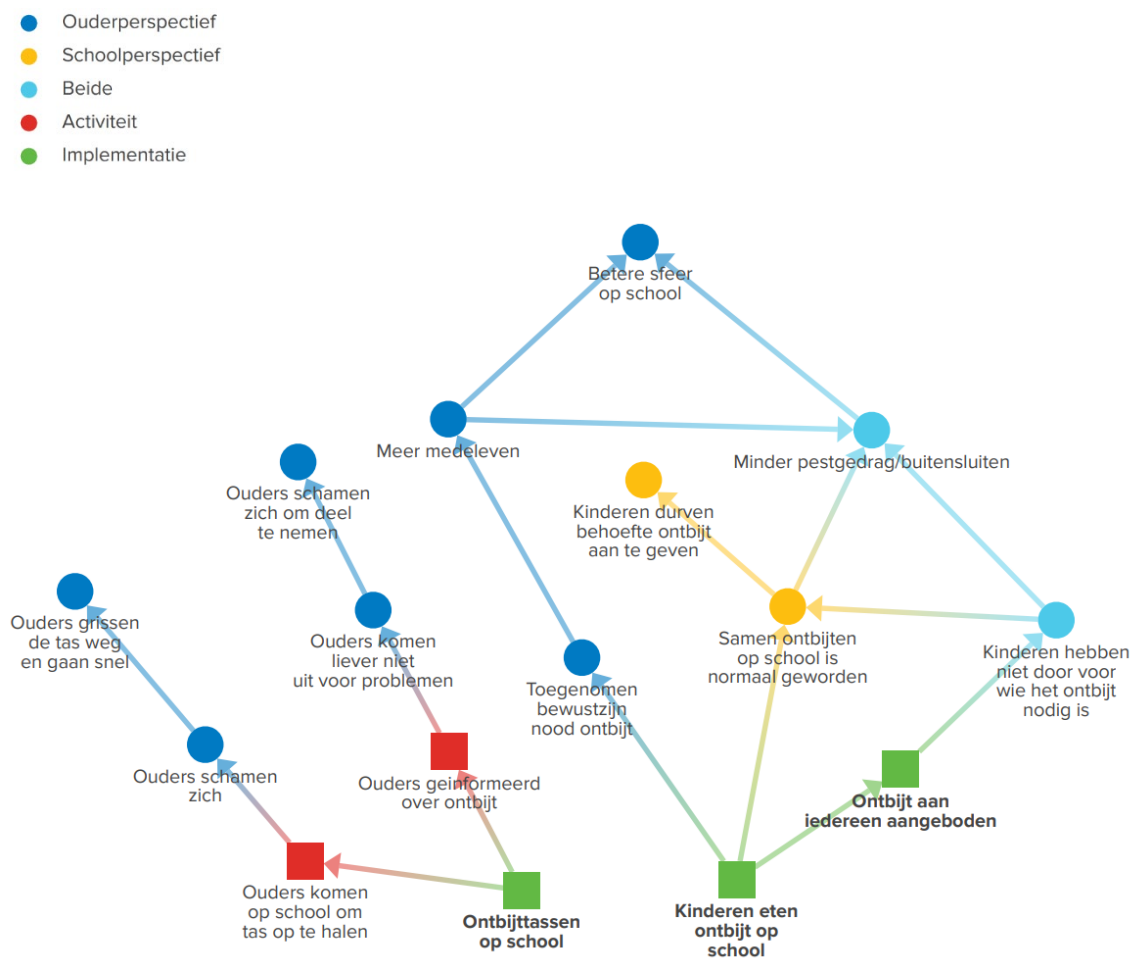
omdat ze nog boodschappen moeten halen of dat het kind naar school gaat zonder ontbijt of zonder lunch. [...] En als het kind thuis al een gelukkige ouder heeft omdat die brood staat te smeren, dan gaat die ook gelukkiger naar school. Ja, dat heeft voor mij ook een hele grote waarde" (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

De ouders zelf gaven op basis van hun ervaringen aan dat wanneer de ontbijttas ook werd ingezet voor andere kinderen en andere maaltijden, er soms onvoldoende ontbijt overbleef. Dit resulteerde in situaties waarin het kind uiteindelijk niet de hele schoolweek met een volle maag naar school kon gaan. De ouders van kinderen die klassikaal ontbijt op school kregen gaven aan dat het voor rust en minder ruzie zorgde in de ochtend als de kinderen meteen naar school gaan om daar te ontbijten. Zo vertelde een ouder:

"Er zijn ook andere factoren, in de ochtend, veel kleintjes thuis. Dus het kan, als het op school wordt gedaan is er minder stress. Aankleden, tandenpoetsen en wegwezen!" (Respondent ouderperspectief, ontbijt op school).

Hoofdeffect 5: Het belang van een ontbijt is zichtbaarder en normaler geworden

In totaal is er 1 impactpad vanuit het schoolperspectief en zijn er 5 impactpaden vanuit het ouderperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect: Het belang van een ontbijt is zichtbaarder en normaler geworden. Uit de gespreken kwam naar voren dat toegenomen zichtbaarheid in twee richtingen kan gaan: één van normalisatie, maar ook één van schaamte. Deze impactpaden zijn beschreven in de Bijlage 4, tabel A5 en gevisualiseerd in Figuur 8.

Figuur 8 Impactpaden hoofdeffect 5: Het belang van een ontbijt is zichtbaarder en normaler geworden.

Het personeel van de basisscholen, samen met ouders die vertrouwd zijn met het systeem van gezamenlijk ontbijt op school, merkten op dat het niet altijd duidelijk is dat het ontbijt bedoeld is voor kinderen die het werkelijk nodig hebben. Door het gezamenlijke ontbijt is het nu echter gebruikelijk geworden om samen op school te ontbijten. Een ouderconsulent gaf aan dat bij haar op school elke ochtend tussen 9 uur en 10 uur wordt ontbeten met alle kinderen:

“Dan is het niet van ja, jij hebt niet thuis ontbeten, dus jij moet gaan ontbijten en de andere hebben ontbeten. Heb je trek om te ontbijten? Als je eten van huis hebt eet je mee. Heb je geen trek? Dan ga je een boekje lezen of wat anders doen. En dan heb je niet door dat het gaat om kansarme kinderen, maar we ontbijten gewoon samen” (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Sommige deelnemers benadrukten dat dit een positief effect heeft op pestgedrag en uitsluiting:

“Ja, vroeger was het iets waar je niet over praatte [het niet breed hebben thuis] maar het lijkt alsof kinderen een hele andere kijk erop hebben gekregen. Ook omdat het nu thuis wordt besproken. Ook al hebben de kinderen het breed, ze moeten leren om het kleine te waarderen, want niet iedereen heeft dat. Dus de kinderen zijn meer bewust, dat had je eerst niet” (Respondent ouderperspectief, ontbijt op school).

Een andere ouder stemde hiermee in en benadrukte dat het nu gebruikelijker is op school om gezamenlijk te ontbijten, waardoor kinderen die het ontbijt echt nodig hebben, minder het slachtoffer worden van pesterijen. Voorheen was er sprake van aanzienlijk pestgedrag, waarbij kinderen die het financieel minder breed hadden, zich gedwongen voelden om zich anders voor te doen ten opzichte

van hun klasgenoten. Bovendien merkte één ouder op dat ze ziet dat kinderen nu meer empathie tonen naar elkaar dan voor het schoolontbijt. Ook het schoolpersoneel gaf aan dat kinderen nu meer dan voorheen durven aan te gaan aan de leerkrachten dat ze behoefte hebben aan ontbijt. Dit alles draagt bij aan een betere sfeer op school volgens de respondenten.

Naast de positieve effecten hebben de bevindingen uit de REM-sessies met ouders ook aan het licht gebracht dat het schoolontbijt stigmatisering en schaamte rondom armoede kan versterken. Het dilemma doemt op doordat deelname aan het schoolontbijt voor sommige ouders een bron van schaamte kan zijn, waardoor zij aarzelen om zich aan te

melden of zelfs volledig afzien van deelname. De angst om geconfronteerd te worden met hun financiële situatie en de mogelijke oordelen van anderen kan leiden tot een gevoel van schaamte, wat sommige ouders ontmoedigt om open te zijn over hun thuissituatie.

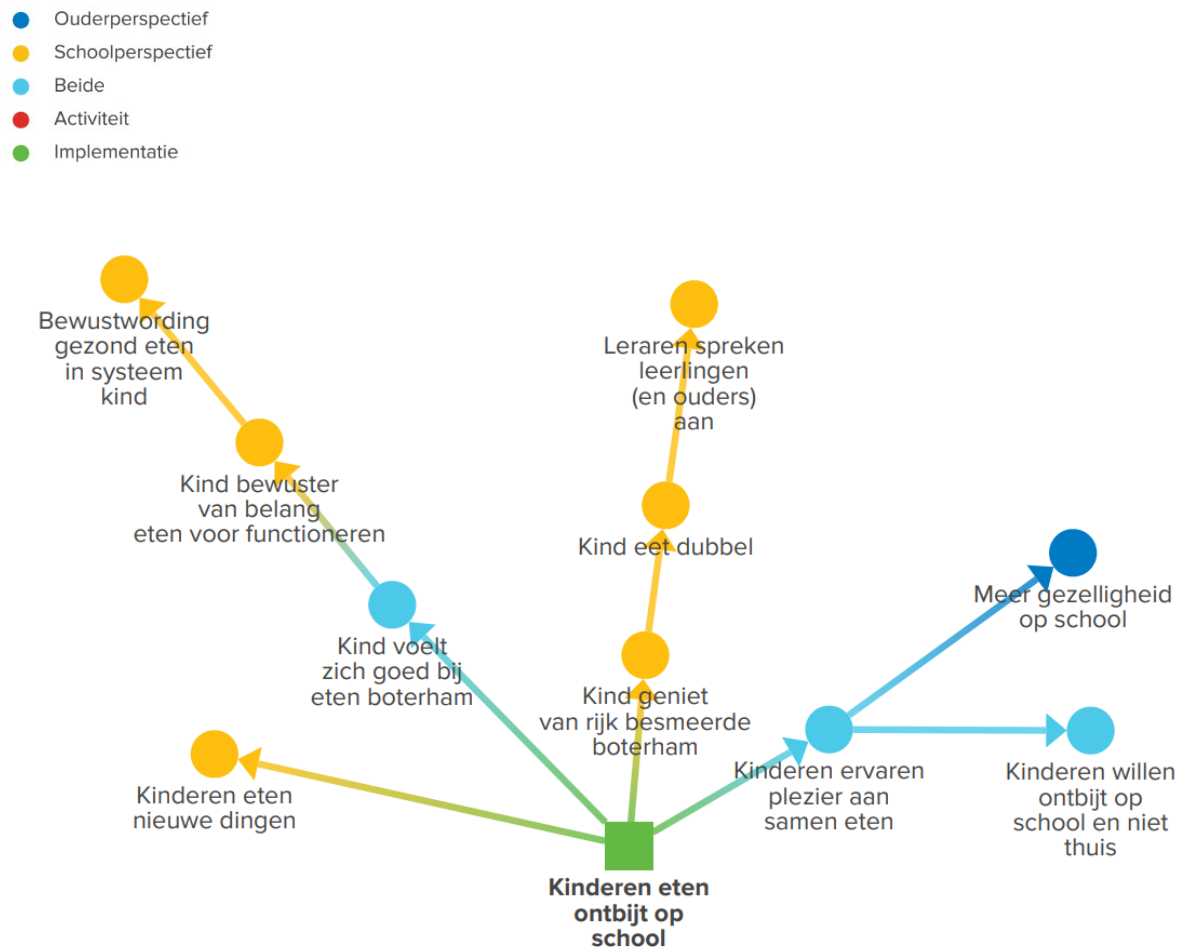
Eén van de ouders deelde:

“Sommigen durven het niet [aanmelden voor schoolontbijt], willen het niet omdat ze zich schamen. Sommigen willen het niet, anderen zien hen gelijk als arm. Soms zijn er twee werkende ouders, en toch komen ze tekort”
(Respondent ouderperspectief, tassensysteem).

De gedachte dat ouders elkaar zouden kunnen ondersteunen binnen deze context werd ook besproken. Echter, een van de ouders benadrukte dat het aanvoelt als het “*buitenhangen van je vuile was*”. Ook benoemden ouders die hielpen met het uitdelen van de tassen dat sommige ouders snel de tas wegrissen en weer vertrekken omdat ze zich schamen.

Hoofdeffect 6: Kinderen hebben een positieve ervaring en hebben zin in het ontbijt

In totaal zijn 5 impactpaden vanuit het schoolperspectief en 1 impactpad vanuit het ouderperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect: Kinderen hebben een positieve ervaring en hebben zin in het ontbijt. Deze impactpaden zijn beschreven in de Bijlage 4, tabel A6 en gevisualiseerd in Figuur 9.

Figuur 9 Impactpaden hoofdeffect 6: Kinderen hebben een positieve ervaring en hebben zin in het ontbijt.

Tijdens de gesprekken met leraren en schooldirecteuren kwam naar voren dat door het ontbijt op school leerlingen nieuwe dingen leren eten, en dat de boterhammen ongezontere alternatieven vervingen. Zo beschreef een van de schooldirecteuren de situatie bij hen op school:

“Eerst hadden wij heel veel kinderen die 's morgens voor school de Lidl in renden en allemaal croissantjes en chocoladebroodjes en zo kochten. En die zien we nu eigenlijk helemaal niet meer, dus ook bij kinderen is wel en ook bij ouders het bewustzijn van ja, gelukkig is er brood op school, en dan hoeft je

dus niet op het laatste moment nog even ongezonde dingen bij de Lidl te kopen" (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Schoolpersoneel gaf verder aan dat kinderen beter begrijpen waarom een ontbijt belangrijk is en dat het op die manier ook echt 'in hun systeem komt':

"Er is wel een bewustwording ook bij die kinderen van: als het motortje moet lopen, moet het ook energie hebben" (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Samen met de normalisatie van het ontbijt gaf deze respondent aan dat kinderen die geen brood bij zich hadden daardoor durfden te vragen "Juf, mag ik alvast een boterham?". Het feit dat kinderen hun behoefte voor een ontbijt durven te tonen werd door de respondenten toegeschreven aan het ontbijt en als positief ervaren.

Hoewel de aanwezigheid van boterhammen op school er dus voor kan zorgen dat kinderen gezonder eten, kan het ook voorkomen dat kinderen overeten, en boterhammen pakken terwijl ze die eigenlijk niet nodig hebben. Dit werd genoemd door een van de ouderconsulenten:

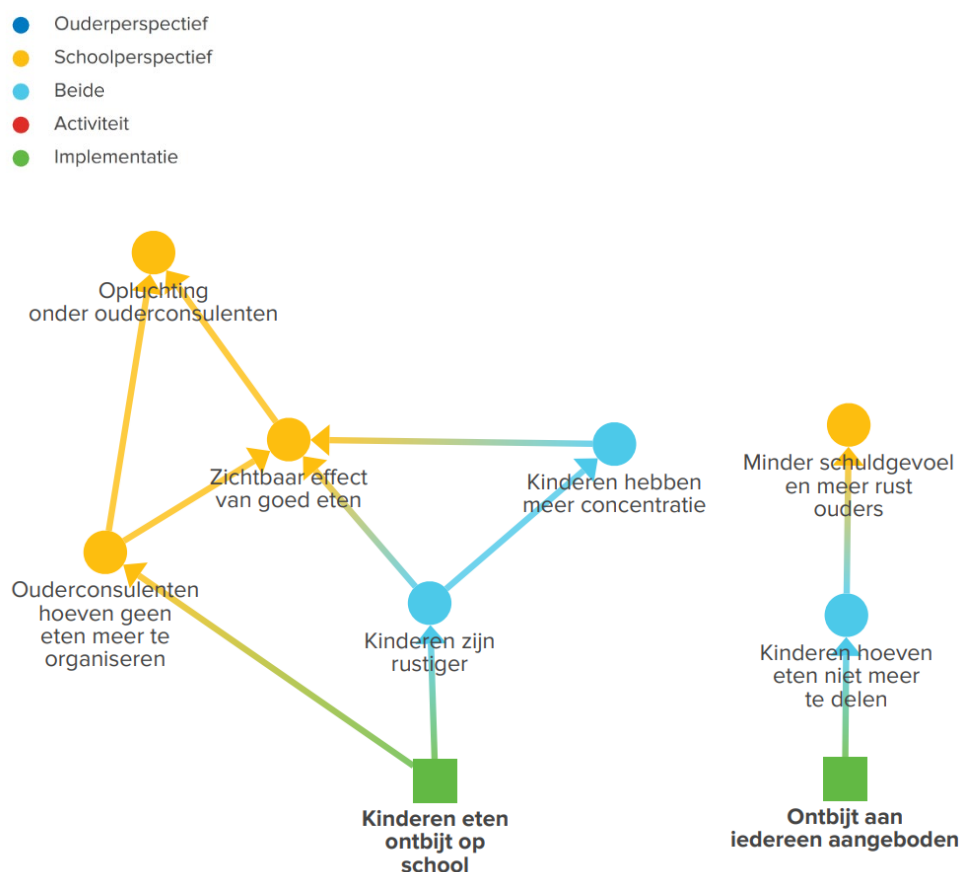
"Dan weten ze ook van 'oh die die juf X smeert, die smeert het dikker dan (...) en dan hebben

ze soms hun eigen brood op en dan willen ze alsnog brood van school omdat ze weten dat het lekker is" (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Een andere respondent gaf aan dat ze hiermee omgaan door in gesprek te gaan met het kind en de ouders, om zo afspraken te maken over bijvoorbeeld het maximaal aantal boterhammen dat een leerling kan eten.

Hoofdeffect 7: Minder zorgen bij ouders en schoolpersoneel

In zijn totaal zijn 2 impactpaden vanuit het schoolperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect: Minder zorgen bij ouders en schoolpersoneel. Deze impactpaden zijn beschreven in Bijlage 4, tabel A7 en gevisualiseerd in Figuur 10.

Figuur 10 Impactpaden hoofdeffect 7: Minder zorgen bij ouders en schoolpersoneel.

Tijdens de gesprekken met de ouderconsulenten kwam naar voren dat de zichtbare armoede op het verantwoordelijkheidsgevoel en schuldgevoel van ouders en ouderconsulenten drukt. Sommige ouderconsulenten zien de armoede onder gezinnen al jaren en probeerden hierop te anticiperen door zelf kleinschalig wat boterhammen achter de hand te hebben. Een ouderconsulent noemde:

“Echt elke week waren er wel een paar kinderen die geen eten hadden, op den duur ben ik maar gaan beginnen met een brood. Elke dag haalde ik een brood en deed ik het in mijn vriezer in de ouderkamer en ook altijd kaas en

pindakaas en chocola had ik altijd in mijn kamer" (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Ouderconsulenten gaven aan dat ze nu zien dat de kinderen gevarieerd en genoeg te eten krijgen en dit rust met zich meebrengt voor zowel ouders als schoolpersoneel.

Een ouderconsulent gaf daarnaast aan veel contact met ouders te hebben en te hebben ervaren dat veel van de ouders op school blij zijn met de invoering van het schoolontbijt, niet alleen degenen wiens kinderen het nodig hebben. Ze legde uit dat ouders al lang opmerkten dat sommige kinderen hun brood moesten delen met anderen die geen eten hadden. Dit zorgde voor gevoelens van schuld en ongemak, zowel bij de kinderen als bij hun ouders. Nu, met het gezamenlijke ontbijt, voelen ouders zich niet langer schuldig, wetende dat alle kinderen voldoende eten krijgen. Ze gaf aan:

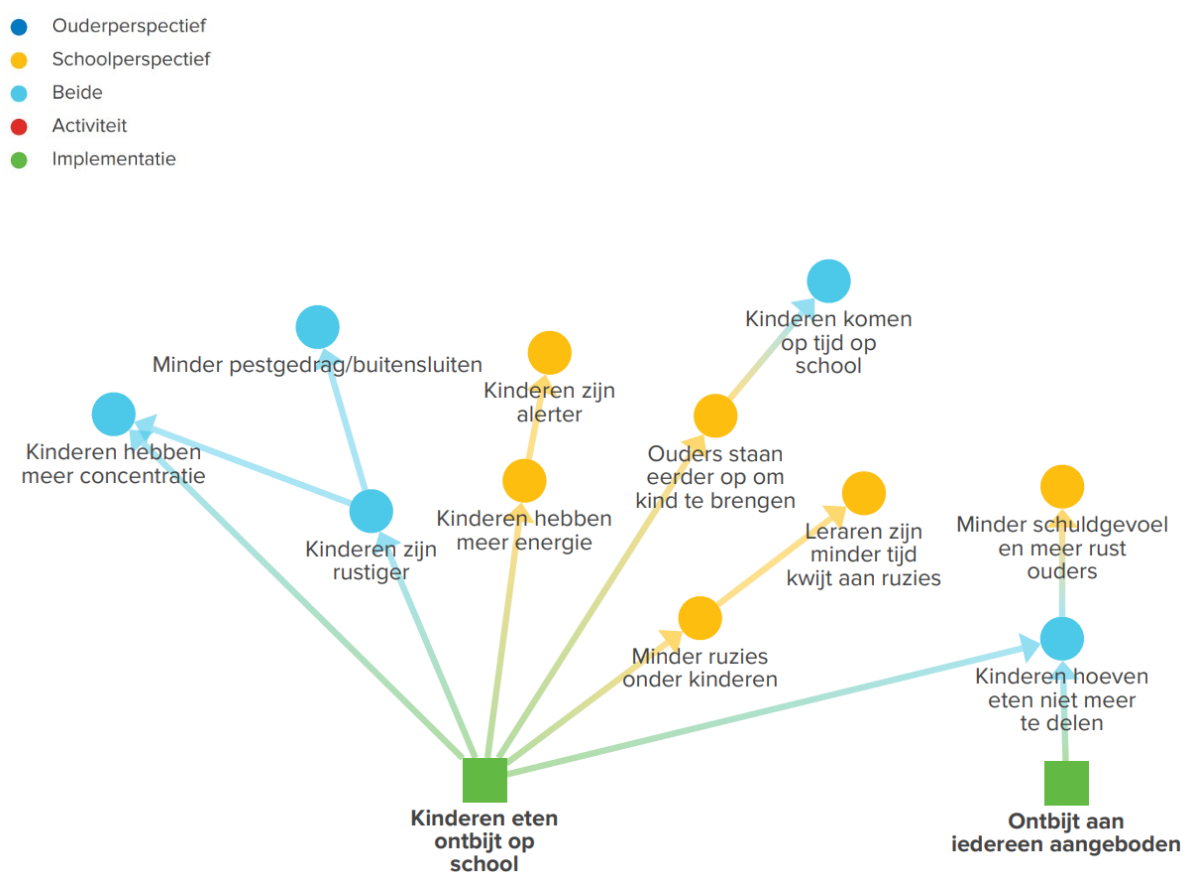

"Dat de kinderen dan thuis vertellen aan mama 'ik moest vandaag mijn brood delen met een vriendje of met mijn medeleerling omdat hij geen brood bij zich had of omdat hij nog nooit een broodje worst heeft gegeten of die nooit een broodje kaas heeft gegeten. En dan heb ik het met mijn medeleerlingen gedeeld'. [...] Nu kunnen ze [ouders] gewoon hun kinderen eten meegeven naar school, want ze weten dat andere kind wat vroeger niks meenam of heel weinig meenam, nu ook genoeg eten krijgen, dus hebben ze dat schuldgevoel niet meer [...] Dat geeft een rust gevoel van, we zijn blij, alle kinderen in de klas van mijn kind krijgen genoeg eten" (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Enkele andere aanwezige ouderconsulenten gaven aan dit te herkennen.

Hoofdeffect 8: Op school wordt de lestijd en het talent van kinderen beter benut

In totaal zijn 4 impactpaden vanuit het schoolperspectief en 2 impactpaden vanuit het ouderperspectief geïdentificeerd die gezamenlijk konden worden teruggeleid naar het overkoepelend hoofdeffect: Op school wordt de lestijd en het talent van kinderen beter benut. Deze impactpaden zijn beschreven in Bijlage 4, tabel A8 en gevisualiseerd in Figuur 11.

Figuur 11 Impactpaden hoofdeffect 8: Op school wordt de lestijd en het talent van kinderen beter benut.

Enkele ouderconsulenten gaven aan dat op scholen waar het ontbijt op school wordt georganiseerd leerlingen vaker op tijd op school zijn. Zo noemde een ouderconsulent dat juist de kinderen die gebruik maken van het ontbijt vroeger vaak te laat waren, en dat dit nu is verholpen door het klassikaal ontbijten voor schooltijd. Een andere ouderconsulent ging hier verder op in en geeft aan:

“Dus je ziet hoe belangrijk dat ontbijt is, dat ze ervoor zorgen dat ze zelf al een half uur voor schooltijd binnen zijn, terwijl toen dat er nog niet was stonden ze laat op” (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school).

Ook gaf het schoolpersoneel aan dat er een betere sfeer in de klas is ontstaan doordat kinderen eerder op school komen en er minder ruzies zijn in de klas. Hierdoor werd de lestijd ook beter benut. Een directeur gaf aan dat dit volgens haar het belangrijkste effect van het ontbijt was:

“Het bredere effect dat kinderen dus ook minder stress ervaren thuis en dus ook gewoon het hele effect op het pedagogisch klimaat in de klas. Je merkt gewoon dat ze nou ja ook een stukje rustiger naar school zouden kunnen komen [...] of dat daadwerkelijk terug te koppelen is aan de ontbijttasjes, dat weet ik niet, maar het logische lijkt mij dat dat wel een van de effecten moet zijn” (Respondent schoolperspectief, tassensysteem).

Het ontbijt op school heeft aanzienlijke positieve effecten op het gedrag en de leerprestaties van de kinderen, zo benadrukten leraren, directeuren en ouderconsulenten. Kinderen maken minder ruzie en werken rustiger, wat bijdraagt aan een verbeterde concentratie. Een directeur van één van de scholen gaf aan dat voorheen veel kinderen in de klas vermoeid en futloos waren, maar dat dit aanzienlijk is verminderd sinds het gezamenlijke ontbijt op school is geïntroduceerd. Zij benoemde dat geeuwen niet alleen een teken van vermoeidheid is, maar ook duidt op een energietekort. Het ontbijt heeft de alertheid van de kinderen vergroot volgens deze respondent, wat onder meer bleek uit de observatie dat de leerlingen minder vaak geeuwden. Sommige van deze effecten werden ook genoemd door ouders en schoolpersoneel betrokken bij

het tassensysteem, hoewel het lastig is om de effecten van het tassensysteem, zoals een gevulde maag, nauwkeurig vast te stellen omdat dit veelal in de thuisomgeving, buiten het zicht van school, plaatsvindt.

Het gezamenlijke ontbijt op school had positieve effecten zelfs voor kinderen die voldoende eten van huis meebrachten. Een ouder betrokken bij ontbijt op school benadrukte hoe ze vroeger zag dat sommige kinderen met een lege maag naar school kwamen en geen eten hadden thuis. Haar dochter vertelde regelmatig over klasgenootjes die om eten vroegen, en soms deelde ze haar eigen eten, waardoor ze dan zelf ook niet genoeg te eten had. Nu is dat niet meer nodig, omdat alle kinderen voldoende eten krijgen op school.

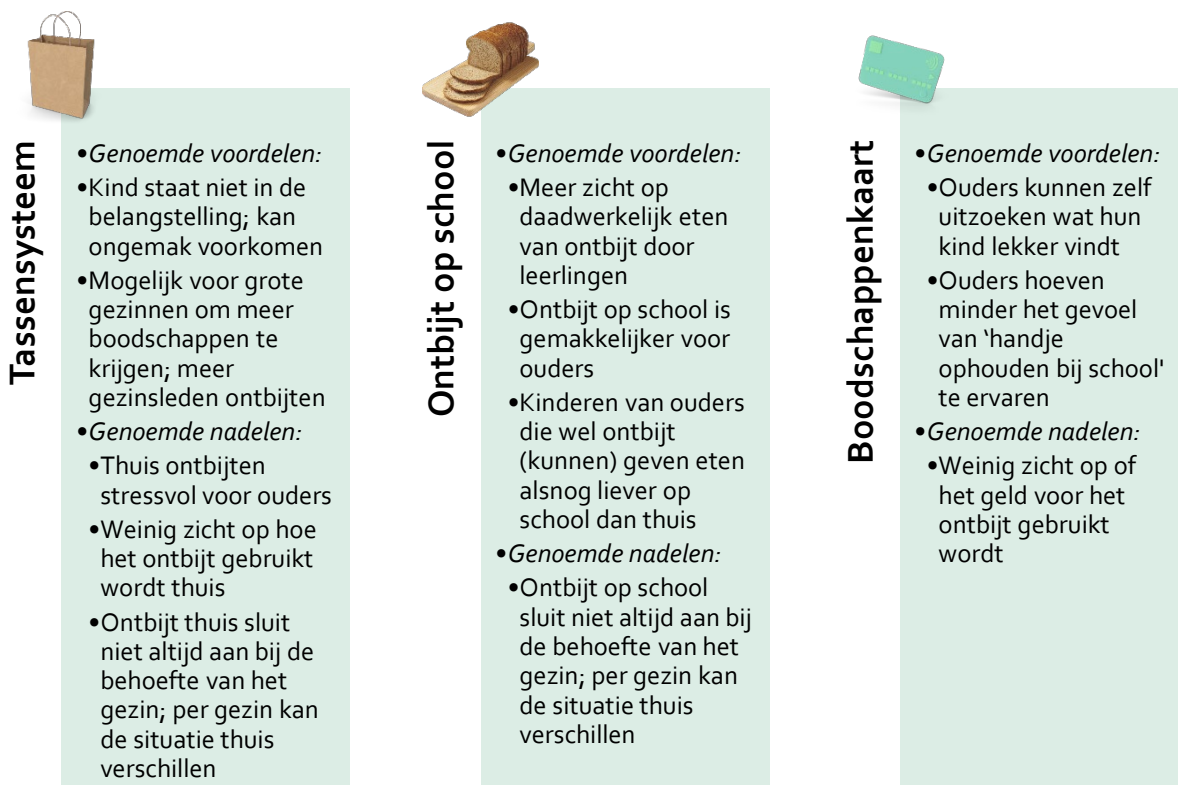
Voor- en nadelen implementatiemethoden

Tijdens de gesprekken met zowel ouders als schoolpersoneel viel op dat er uitgebreide discussies ontstonden over de verschillende methoden van ontbijtvoorziening op school. Hoewel het oorspronkelijke doel van de REM-sessies niet gericht was op het bespreken van de voor- en nadelen van de implementatiemethoden, kwamen deze aspecten op een natuurlijke wijze ter sprake. Om deze inzichten te presenteren, hebben we de belangrijkste voor- en nadelen die genoemd werden door de ouders en het schoolpersoneel samengevat in onderstaande paragrafen en figuren.

Binnen de discussies werden zowel voor- als nadelen genoemd, die niet eenduidig als 'effecten' konden worden gekarakteriseerd. Hoewel de REM-sessies waren gericht op de evaluatie van het tassensysteem en ontbijt op school als implementatie methodes, kwam ook de niet geëvalueerde boodschappenkaart ter sprake. Deze zal daarom ook meegenomen worden in deze paragraaf over de benoemde voor- en nadelen van de verschillende implementatiemethoden.

Ouderperspectief op implementatiemethoden schoolontbijt

Discussies in de sessies met ouders over de verschillende implementatiemethoden van het schoolontbijt onthulden interessante perspectieven. Opvallend was de sterke overtuiging en steun die de ouders vaak toonden voor de specifieke aanpak van de school van hun kind. Ouders die bekend waren met een specifieke aanpak van het schoolontbijt en er ervaring mee hadden, noemden vaker de voordelen van die aanpak, terwijl ouders die niet bekend waren met die aanpak vaker de nadelen ervan benoemden. Een ouder die als vrijwilliger meehielp met het schoolontbijt merkte op: *"Op school [ontbijt] is gewoon beter. Dan weet je 100% dat het kind heeft gegeten. Dan zie je gewoon het kind ontbijten. Dat is beter dan thuis, want dan weet je niet zeker of het kind heeft ontbeten"* (Respondent ouderperspectief, ontbijt op school). Anderzijds gaven ouders die betrokken waren bij het tassensysteem aan dat de tas voor het hele gezin is: de inhoud van de tas varieert afhankelijk van de grootte van het gezin. Andere kinderen in het gezin eten dus ook mee, en dit wordt als voordeel van deze methode beschouwd. De discussie ging ook over de voorkeur van kinderen voor wit- of bruinbrood. Dit heeft geleid tot gesprekken over de 'Boodschappenkaart', waarbij ouders een budget krijgen voor het ontbijt. Enkele ouders gaven aan dat dat hun voorkeur heeft, zo kunnen ouders zelf kiezen wat hun kinderen graag willen eten en zijn ze minder afhankelijk van school. De overige genoemde voordelen en nadelen per implementatiemethoden staan beschrijven in Figuur 12.

Figuur 12 Ouderperspectief op implementatiemethoden schoolontbijt.

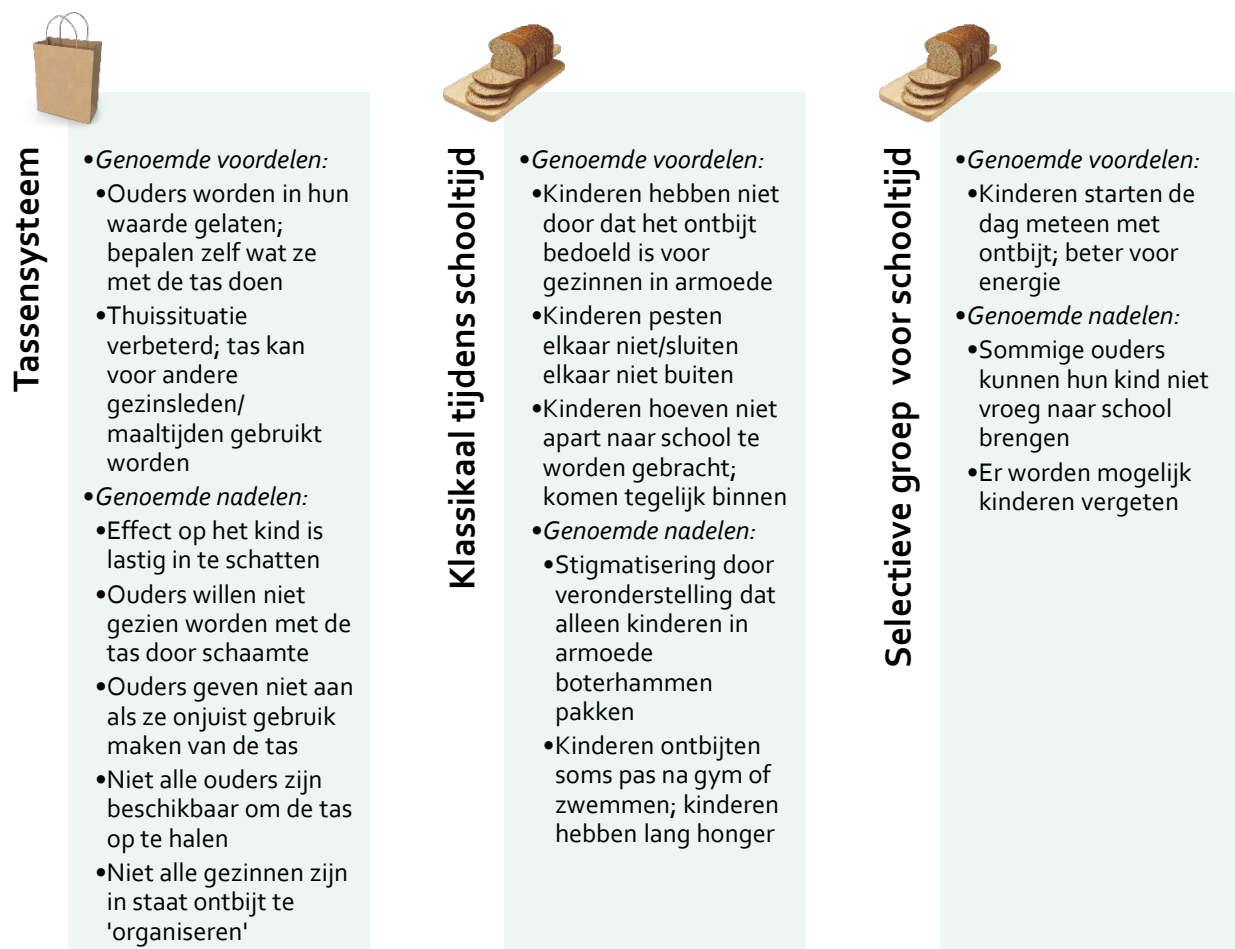
Schoolperspectief op implementatiemethoden schoolontbijt

Tijdens de sessies met leraren, schooldirecteuren en ouderconsulenten werd een onderscheid gemaakt tussen klassikaal ontbijten tijdens schooltijd en voor schooltijd ontbijten met een selecte groep leerlingen. Dit onderscheid wordt weergegeven in Figuur 13, waarin de voor- en nadelen van beide benaderingen door het schoolpersoneel worden beschreven.

Een ouderconsulent merkte op dat op haar school collectief ontbeten wordt met alle leerlingen, zonder dat de nadruk wordt gelegd op welke kinderen thuis geen ontbijt krijgen. Ze zei: *"Bij ons hebben de kinderen dus nooit meegekregen dat het gaat om behoeftige kinderen, maar we ontbijten gewoon samen op school. Er is dus ook nog nooit een kind gepest en er is geen schaamte."* (Respondent schoolperspectief, ontbijt op school). Deze opvatting overtuigde een andere ouderconsulent, die voorafgaand aan schooltijd met een selecte groep leerlingen ontbijt, van de voordelen van de collectieve benadering. De tweede ouderconsulent merkte op dat ze mogelijk een groep leerlingen over het hoofd zien die geen ontbijt krijgen.

Een schooldirecteur gaf echter aan dat klassikaal ontbijten niet goed werkte op hun school en zei: *"Wij zijn er ook mee begonnen [klassikaal ontbijten] en bij ons merkten we juist dat er dus geen boterhammen gepakt werden. In het begin wel, maar het werd steeds minder, omdat het om een of andere manier ging het balletje een beetje rollen voor mij, van ja je pakt die boterhammen alleen als je geen geld hebt. Dus toen werd er niks meer gepakt. Dus toen zijn we overgestapt op de boodschappentas."* (Respondent schoolperspectief, tassensysteem)

Een leerkracht merkte juist op dat er nadelen zitten aan het tassensysteem omdat de verantwoordelijkheid bij de ouders ligt om thuis het ontbijt te verzorgen: *"Waar wij wel tegenaan lopen is dat er toch nog niet overal de structuur is dat de kinderen ook daadwerkelijk ontbeten hebben, dus dat kan dan misschien vanuit de armoedebestrijding opgelost zijn. Maar de organisatie is er nog niet altijd."* (Respondent schoolperspectief, tassensysteem). De overige genoemde voordelen en nadelen per implementatiemethoden staan beschrijven in Figuur 13.

Figuur 13 Schoolperspectief op implementatiemethoden schoolontbijt

Vragenlijst schoolpersoneel

In totaal hebben 9 van de 14 uitgenodigde scholen geantwoord op de online vragenlijst. Het aantal leerlingen per school van de negen respondenten varieerde van 110 tot 651, met een gemiddelde van 317 leerlingen. Op één school maakten alle 150 leerlingen gebruik van het ontbijt, terwijl op acht andere scholen het aantal leerlingen dat gebruik maakt van het ontbijt varieerde van 4 procent tot 63 procent. Gemiddelde maakte 44 procent van het totale aantal leerlingen gebruik van het ontbijt. Eén school gaf aan niet genoeg te hebben aan de geleverde boodschappen, terwijl de overige acht scholen aangaven voldoende te hebben aan de boodschappen.

Alle negen respondenten gaven aan dat er genoeg vrijwilligers zijn voor het organiseren van het ontbijt (100%). Acht van de negen respondenten gaf aan door te willen met het schoolontbijt (88%).

Antwoorden op de vraag (open tekst) naar redenen om door te willen met het schoolontbijt waren *"Omdat iedereen dit kan eten is er geen geval van opvallen"*, *"Het helpt de leerlingen enorm in de aandacht bij het leren"*, *"Gelukkig[e] ouders die het graag komen halen en weten dat ze wat in huis hebben"* en *"51% van onze leerlingen leeft tegen de armoedegrens. Ik kan geen effect meten op prestaties, maar de behoefte voor een ontbijtje in deze vorm neemt gretig aftrek."*

Hieronder worden kort de overige hoofdbevindingen besproken. De gedetailleerde resultaten van de vragenlijst zijn terug te vinden in Bijlage 5.

Het effect van het schoolontbijt op de school

Een meerderheid van de respondenten gaf aan dat het schoolontbijt ervoor heeft gezorgd dat er meer of veel meer wordt gesproken over armoede op school, zowel met ouders (62.5%), binnen het team van de school (67%) en met de leerlingen zelf (56%). Enkele respondenten gaven daarentegen aan dat er minder werd gesproken over armoede met ouders (12.5%), binnen het team op school (12.5%) en met leerlingen (25%). Het grootste deel gaf aan dat de werkdruk van het team niet veranderd is (89%).

Het effect van het schoolontbijt op de ouders

Het grootste deel van de respondenten gaf aan dat het schoolontbijt ervoor heeft gezorgd dat ouders minder stress ervaren (88%), ouders meer of veel meer vertrouwen hebben in de school (88%), het onderlinge contact tussen ouders is verbeterd (75%), ouders meer met elkaar spreken over armoede (75%), en een kleine meerderheid vond dat het contact tussen ouders en de school is verbeterd (62.5%).

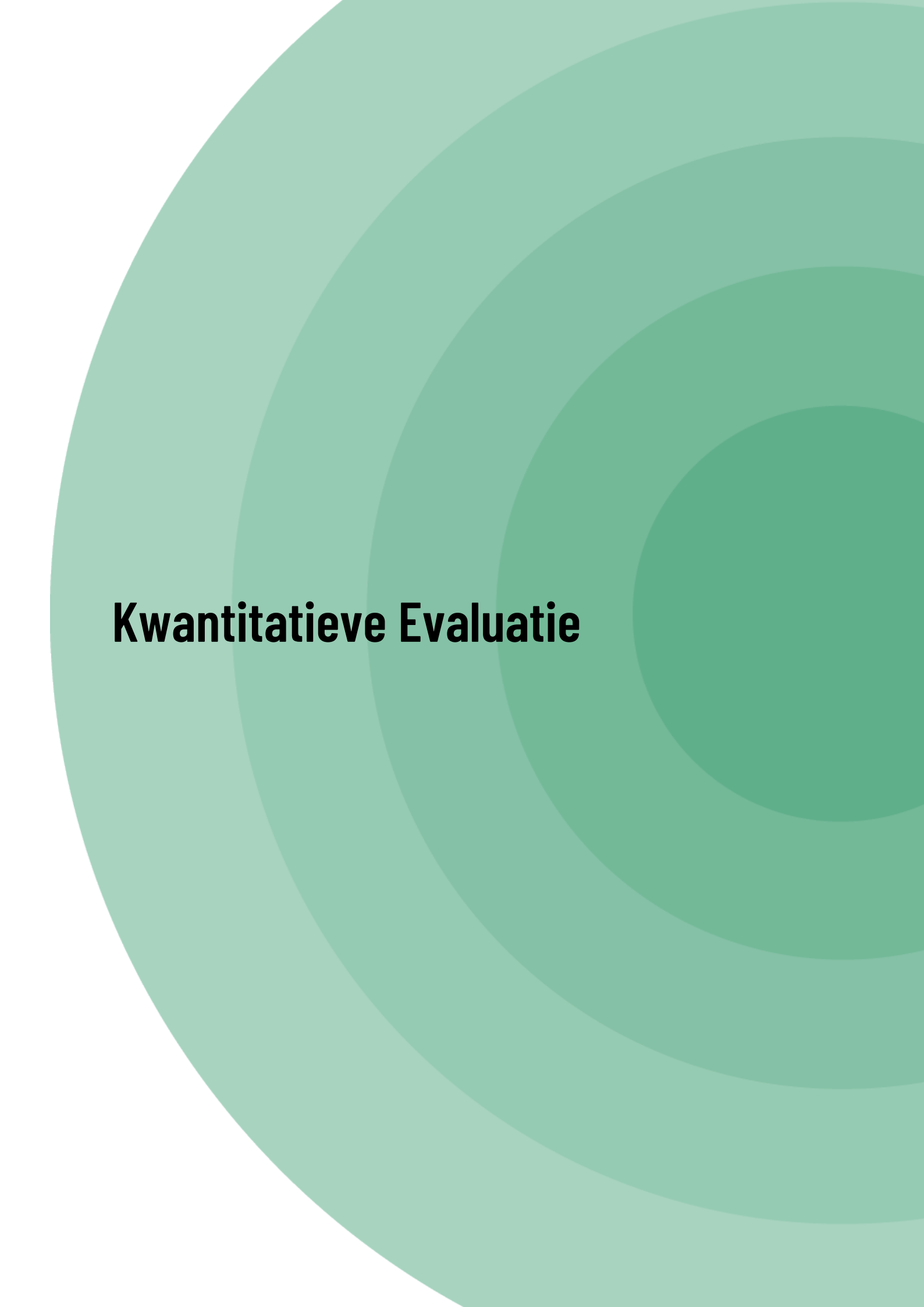
Het effect van het schoolontbijt op de leerlingen

Iets meer dan de helft van de respondenten vond dat de aandacht van de leerlingen tijdens de les is verbeterd (56%) terwijl de anderen geen verschil zagen. Een kleine meerderheid gaf aan geen verschil te zien met betrekking tot het plezier van kinderen op school (67%), het geluksgevoel van kinderen op school (56%), de schoolprestaties van kinderen (67%) en de sfeer in de klas (55%). De overige scholen

gaven aan wel een verbetering te zien in de ervaring van plezier, geluksgevoel, schoolprestaties en sfeer op school onder de leerlingen.

Het effect van het schoolontbijt op de leraren

Veruit het grootste deel van de respondenten gaf aan geen verschil te zien met betrekking tot de tijd die leraren hebben voor de les, de tijd die leraren besteden aan het corrigeren van ongewenst gedrag, ervaren stress en gedragsproblemen in de klas. Twee respondenten geven aan dat leraren minder tijd kwijt zijn aan het corrigeren van ongewenst gedrag (22%), één respondent gaf aan dat leraren minder gedragsproblemen ervaarden in de klas (11%) en twee respondenten gaven aan dat leraren meer tijd besteden aan hulpvragen (22%), terwijl één respondent aangaf dat leraren minder tijd kwijt zijn aan hulpvragen (11%).

Kwantitatieve Evaluatie

Methode

Als aanvulling op de kwalitatieve analyse hebben we een kwantitatieve analyse uitgevoerd waarbij we hebben gekeken naar trends in toetsresultaten en sociaal-emotioneel functioneren voor en na de start van het ontbijtprogramma. Hiervoor zijn anonieme data verzameld over toetsresultaten (CITO of IEP voor rekenen en begrijpend lezen) en sociaal-emotioneel functioneren (gemeten via ZIEN!-vragenlijsten) op cohort- en schoolniveau. Om ervoor te zorgen dat de data van de verschillende scholen vergelijkbaar zijn, de data anoniem verzameld konden worden, en dat de betrokken scholen zo min mogelijk belast zouden worden, zijn alleen data gebruikt van 11 scholen die aangesloten zijn bij de schoolbesturen van RVKO of BOOR. Daarnaast zijn vergelijkbare data verzameld van 9 vergelijkbare basisscholen in Rotterdam ('controlescholen') die niet aan het ontbijtprogramma meededen. Hiermee kunnen we de trends in toetsresultaten en sociaal-emotioneel functioneren op scholen met een ontbijtprogramma vergelijken met dezelfde trends op scholen zonder ontbijtprogramma. Voor de selectie van de controlescholen zijn de volgende criteria gebruikt:

- De scholen moeten een vergelijkbare schoolweging hebben als de scholen die wel betrokken zijn bij het ontbijtprogramma. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) berekent de schoolweging van een school op basis van opleidingsniveau van ouders, het gemiddeld opleidingsniveau van enkel alle moeders op school, het land van herkomst van de ouders, de verblijfsduur van de moeder in Nederland, en of ouders in de schuldsanering zitten (Ministerie van Onderwijs, 2020). De schoolweging van de ontbijtscholen varieerde van 32 tot 39 met een gemiddelde van 37.
- De scholen stonden niet op de lijst van het Jeugdeducatiefonds van scholen die meedoen aan het nationale schoolontbijt (lijst verkregen via contactpersoon JEF).
- De scholen hebben in dezelfde periode geen andere interventie geïmplementeerd met een focus op gezonde voeding of gezond bewegen (zoals bijv. Lekker Fit scholen).

De data zijn verzameld door TheNextSchool (TNS), die veel ervaring heeft met het verkrijgen van toetsresultaten van basisscholen. TNS heeft onbewerkte data uit de schoolsystemen opgehaald, samengevoegd en geanonimiseerd op cohort en schoolniveau, en vervolgens deze anonieme dataset aan de onderzoekers van het Erasmus MC geleverd. De data zijn hiermee volledig anoniem en het is op geen enkele wijze mogelijk om individuele leerlingen te identificeren.

Schoolresultaten (CITO/IEP)

Toetsresultaten voor begrijpend lezen en rekenen zijn gebruikt om schoolresultaten over tijd te monitoren. Scholen gebruiken verschillende toetsmethodes, en voor deze analyse hebben we alleen scholen met CITO en IEP als toetsmethode voor begrijpend lezen en rekenen geselecteerd. De CITO/IEP doorstroomtoetsen worden vanaf groep drie twee keer per jaar afgenomen, als middentoets

(jan/feb) en eindtoets (mei/juni). Elk schooljaar heeft dus twee metingen. We hebben vervolgens twee verschillende variabelen gecreëerd voor de analyses: (1) een relatieve score die het percentage leerlingen weergeeft dat bij de laagste 25% van haar cohort scoort, en (2) het percentage leerlingen op fundamenteel niveau (1F) en op streefniveau (1S2F). De eerste variabele refereert naar het aantal leerlingen in een cohort dat bij de laagste 25% van alle gemaakte toetsen van dat cohort scoort. Dit percentage is minder gevoelig voor uitschieters en verkeerd gerapporteerde data in vergelijking met absolute scores. Het kiezen voor de laagste 25% maakt het ook gemakkelijker verschillende testmethodes, jaarlagen en cohorten te vergelijken, en sluit aan bij onze hypothese dat het ontbijt vooral impact heeft op leerlingen die nog niet optimaal functioneren door verschillende omstandigheden. De tweede variabele maakt gebruik van het referentiekader van de Onderwijsinspectie waarin is vastgelegd welk niveau op het gebied van taal en rekenen leerlingen zouden moeten halen. In het referentiekader wordt onderscheid gemaakt tussen fundamentele niveaus en streefniveaus. Het fundamentele niveau (1F-niveau) is het minimumniveau zo veel mogelijk leerlingen zouden moeten beheersen. Het streefniveau (1S2F-niveau) is het niveau dat is om in de maatschappij mee te kunnen doen. Met behulp van deze referentiewaardes hebben we de volgende twee variabelen gecreëerd:

- Het percentage leerlingen dat het fundamenteel niveau heeft (1F)
- Het percentage leerlingen dat het streefniveau heeft (1S2F)

Data over fundamenteel- en streefniveau waren alleen beschikbaar voor de bovenbouw (groep 6-8) en alleen voor scholen aangesloten bij BOOR.

Sociaal-emotioneel functioneren (ZIEN!)

Er zijn veel verschillende vragenlijsten om sociaal-emotioneel functioneren te meten. Onder de deelnemende scholen aan het schoolontbijt was ZIEN! het meest voorkomend en daarom hebben we enkel data van scholen met ZIEN! verzameld. ZIEN! is een instrument dat het sociaal-emotioneel functioneren van kinderen in groep 1 t/m 8 in kaart brengt door middel van een vragenlijst die wordt ingevuld door leraren op basis van observaties. De ZIEN!-vragenlijst bevat vragen over zeven dimensies: welbevinden, betrokkenheid, sociaal initiatief, sociale flexibiliteit, sociale autonomie, impulsbeheersing en inlevingsvermogen. Op basis van de scores op deze dimensies kunnen doelen en handelingssuggesties opgesteld worden om het sociaal-emotioneel functioneren van kinderen te bevorderen (*Zien! - Kwink*, n.d.).

Tijdsperiode

Voor elk cohort was data beschikbaar van de gehele schoolperiode. Dit betekent bijvoorbeeld dat voor leerlingen die in 2023 in groep acht zitten, data vanaf 2017 (groep 3) beschikbaar was. Hoe jonger het cohort, hoe minder beschikbare datapunten (omdat kinderen dan nog niet op school zaten).

Uiteindelijk is gekozen om trends in toetsresultaten en sociaal-emotioneel functioneren vanaf 2019 tot de zomer van 2023 te presenteren, zodat voor elk jaar genoeg data beschikbaar waren.

Resultaten

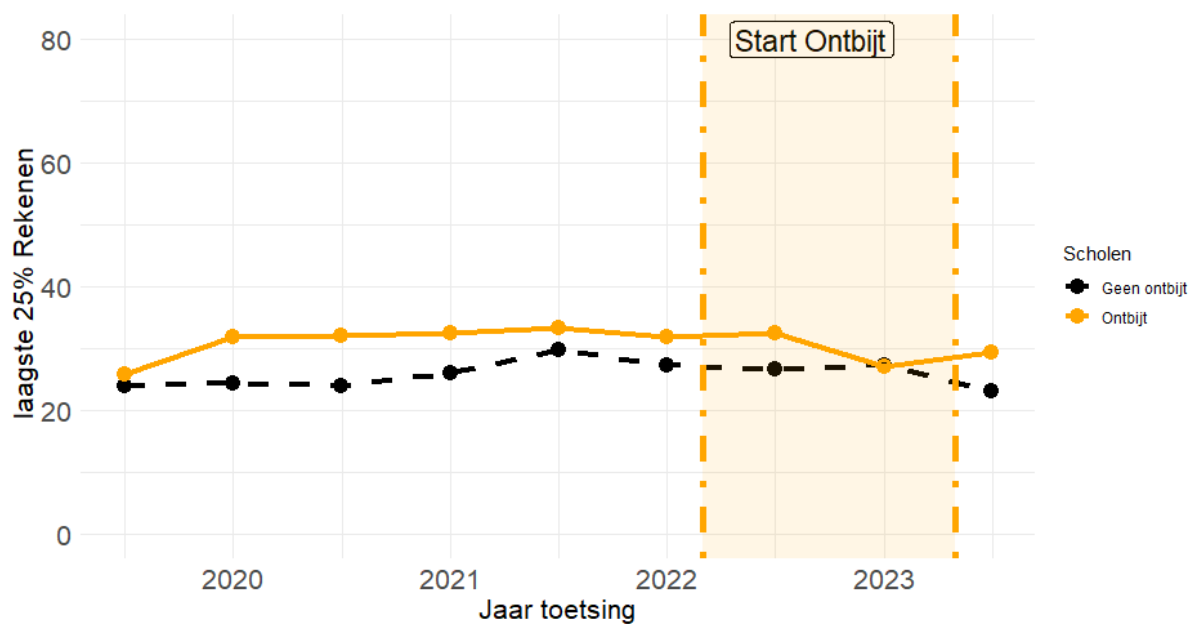
Elke school heeft 5 of 6 cohorten, beginnend bij instroomjaar 2015 tot instroomjaar 2020. Het gemiddelde aantal leerlingen per cohort is 25, het minimum 5 en het maximum 98. Cohorten met minder dan 5 leerlingen zien niet meegenomen in de analyse. Het gemiddelde percentage leerlingen dat ontbijt krijgt per school is 22%, en dit varieerde van 8% tot 51%.

Het ontbijtprogramma is niet op elke school op hetzelfde moment gestart. De eerste school is al gestart in maart 2022, terwijl de laatste school is gestart in het voorjaar van 2023. De scholen met het ontbijtprogramma zijn daarom in 4 clusters verdeeld: één school die is gestart in het voorjaar van 2022 (cluster 1), twee scholen die zijn gestart net voor de zomer van 2022 (cluster 2), zeven scholen die zijn gestart in het najaar van 2022 (cluster 3) en één school die is gestart in maart 2023 (cluster 4). Voor de school die gestart is in week 10 2022 (cluster 1) is mei/juni 2022 het eerste beschikbare meetmoment, voor de twee scholen die in juni 2022 zijn begonnen (cluster 2) is mei/juni 2022 of jan/feb 2023 het eerste meetmoment na start van het ontbijt. De meeste andere scholen zijn in het najaar van 2022 begonnen, en voor deze scholen is jan/feb 2023 het eerste meetmoment. Voor de laatste school is mei/juni 2023 het eerste meetmoment. In de onderstaande figuren zijn de resultaten zowel voor alle scholen samengenomen als per cluster gepresenteerd; in de bijlage staan ook de resultaten per school weergegeven.

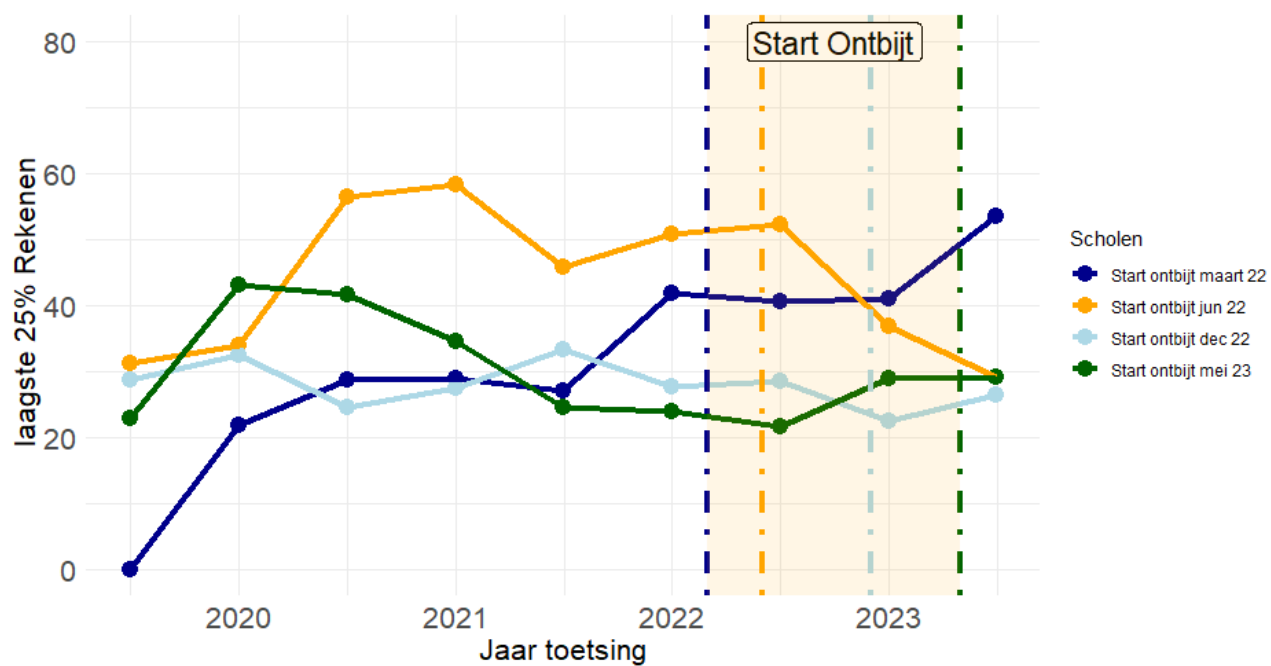
Toetsresultaten rekenen

Percentage leerlingen bij de laagste 25%

Het percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op rekenen per cohort is iets hoger bij de ontbijtscholen (+/- 32%) in vergelijking met de controlescholen (+/- 28%) over de tijdsperiode 2019-2022 (voorafgaand aan het ontbijtprogramma). Na de start van het ontbijt (midden van 2022) lijken de verschillen tussen de ontbijtscholen en controle scholen iets af te nemen (Figuur 14). Uitgesplitst bij clusters op basis van startdatum van het ontbijt (Figuur 15), zien we fluctuaties maar geen eenduidige verandering in schoolresultaten na start van het ontbijt. Voor twee clusters lijkt er een lichte toename te zijn van het aantal leerlingen dat bij de laagste 25% scoort voor rekenen, terwijl voor de andere twee clusters er een afname lijkt te zijn. De ontwikkeling van toetsresultaten rekenen per school zijn weergegeven in Bijlage 6 (Figuur 1a-e).

Figuur 14 Percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op rekenen voor de ontbijt- en controlescholen.

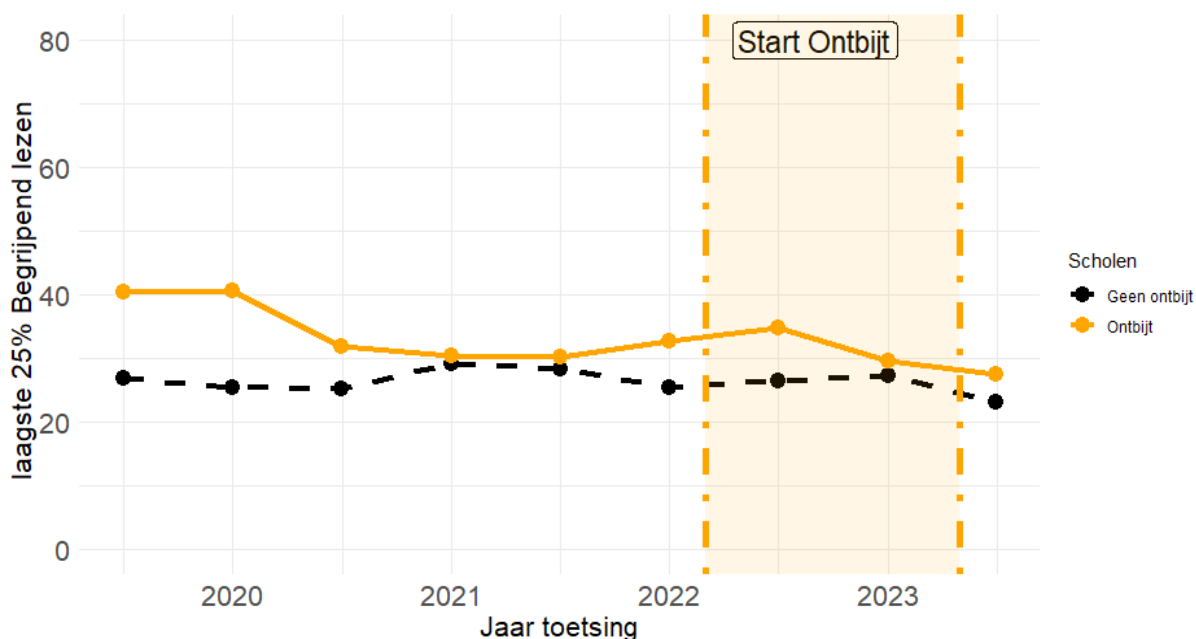

Figuur 15 Percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op rekenen per cluster voor de ontbijtscholen.

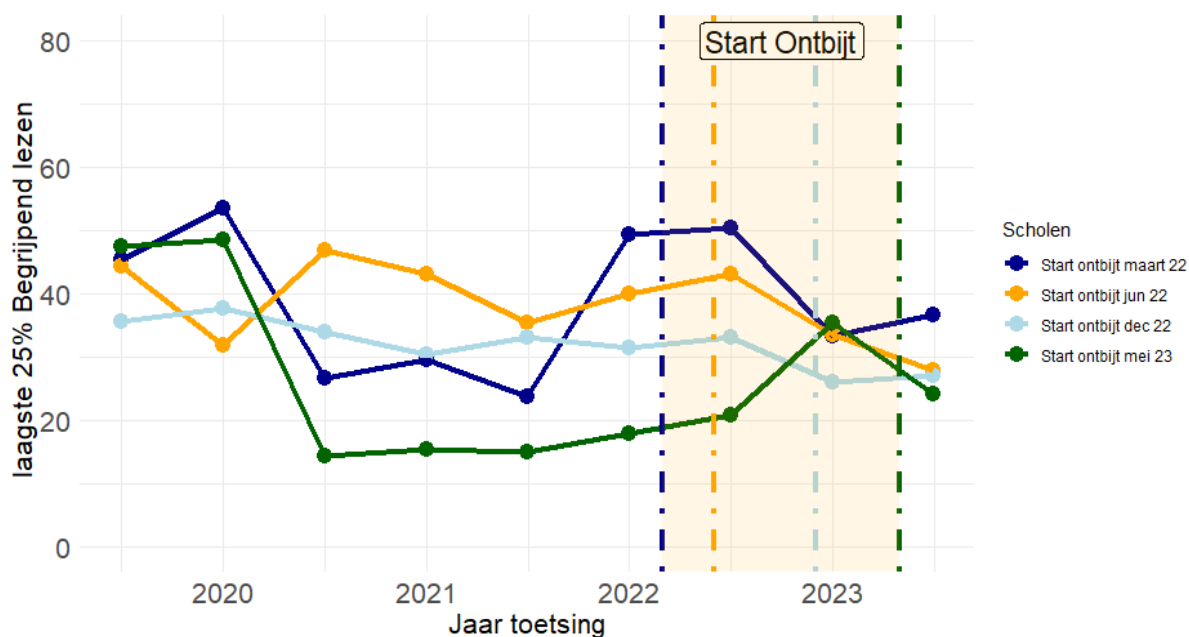
Toetsresultaten begrijpend lezen

Percentage leerlingen bij de laagste 25%

Het percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op begrijpend lezen is iets afgenomen over de tijdsperiode 2019-2022 voor de 11 ontbijtscholen en 9 controle scholen (Figuur 16). Net als bij de rekentoets, zien we een hoger percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort voor de ontbijtscholen in vergelijking tot de controle scholen. Voor zowel de ontbijt- als controlescholen lijkt er een afname te zijn in het aantal leerlingen dat bij de laagste 25% scoort na de start van het schoolontbijt. Voor de ontbijtscholen is deze afname iets groter. Net als bij de resultaten voor rekenen lijkt ook hier het verschil tussen controle en ontbijtscholen in het percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort af te nemen na start van het ontbijt. Deze verschillen zijn te klein om hier duidelijke conclusies uit te trekken. Wanneer we kijken naar de ontwikkeling van toetsresultaten voor begrijpend lezen per cluster, zien we voor 3 clusters (start ontbijt maart, start ontbijt juni & start ontbijt dec) een afname in het percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort (Figuur 17). Voor het andere cluster zien we dit niet. De ontwikkeling van toetsresultaten rekenen per school zijn weergegeven in Bijlage 6 (Figuur 2a-e).

Figuur 16 Percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op begrijpend lezen voor de ontbijt- en controlescholen.

Figuur 17 Percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op begrijpend lezen per cluster voor de ontbijtscholen.

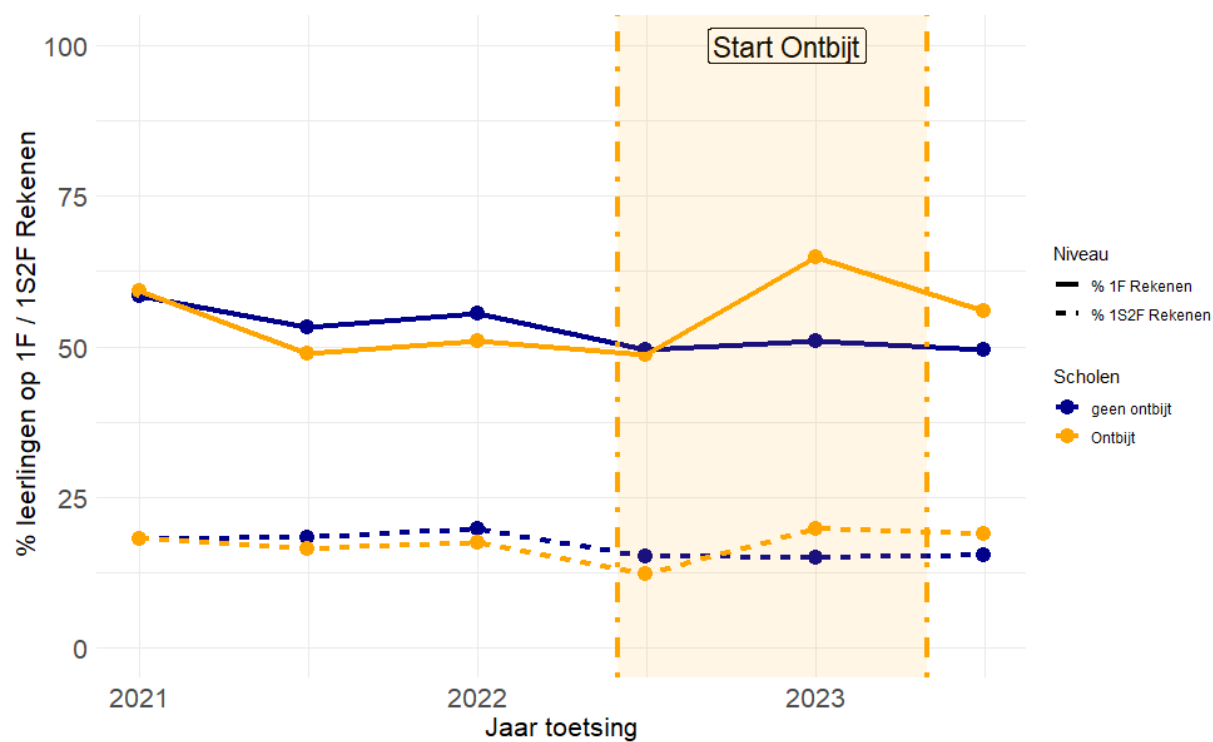
Percentage leerlingen op fundamenteel- en streefniveau (1F / 1S2F)

Naast het percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort ten opzichte van het gehele cohort voor die toets, hebben we ook gekeken naar aantal leerlingen in de bovenbouw dat op fundamenteel niveau (1F) scoort en op streefniveau (1S2F) voor rekenen en begrijpend lezen (Figuren 18-23). Deze data waren alleen beschikbaar voor de BOOR-scholen en hierdoor valt cluster 1 weg.

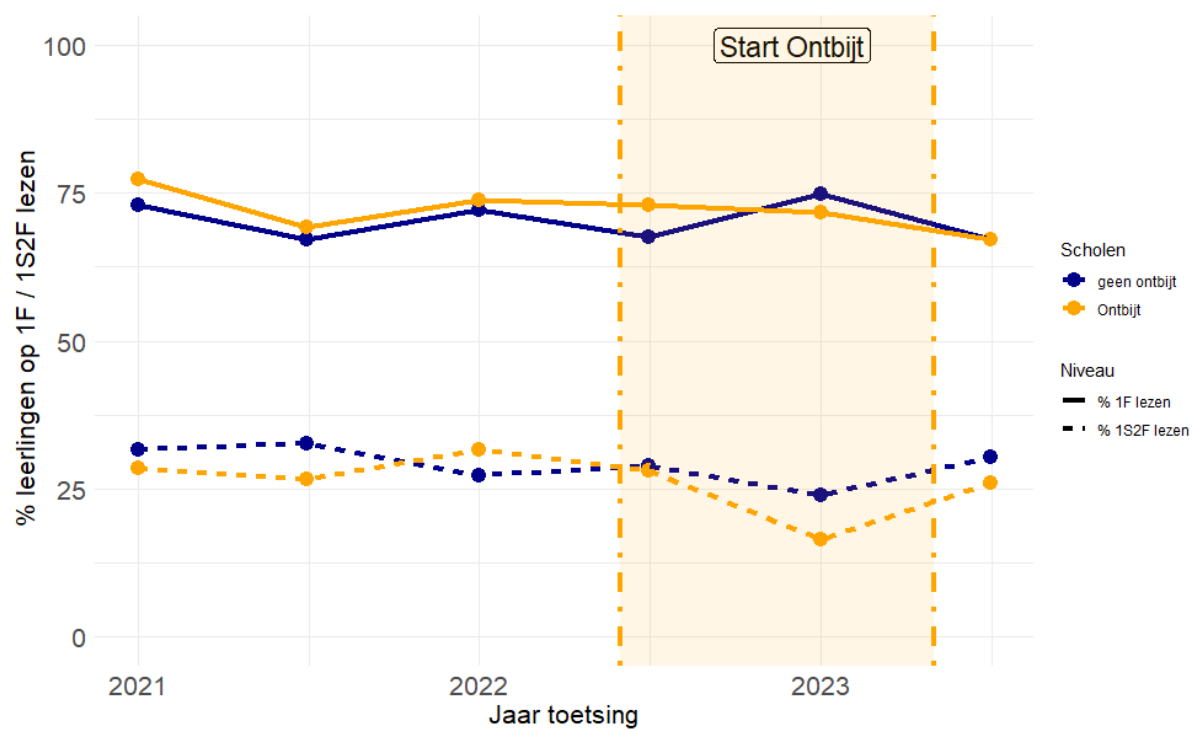
Voor rekenen lijkt er een toename te zijn van het aantal leerlingen dat op 1F niveau scoort op rekenen voor de ontbijtscholen na start van het ontbijt vergeleken met de controle scholen (Figuur 18).

Daarnaast lijkt er een kleine daling te zijn in het aantal leerlingen dat op 1F niveau scoort voor begrijpend lezen voor de ontbijtscholen vergeleken met de controlescholen na start van het ontbijt (Figuur 19).

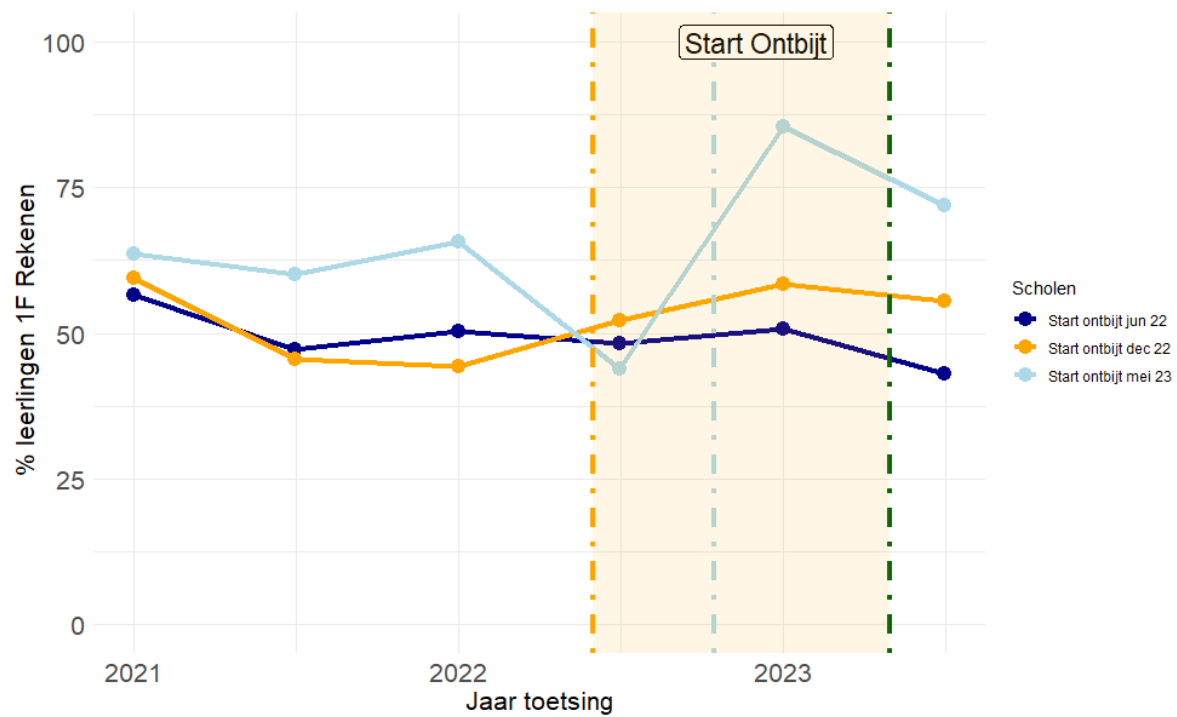
Uitgesplitst bij cluster zijn de resultaten ook niet eenduidig (Figuren 20-23). Voor zowel rekenen als begrijpend lezen zien we met uitzondering van de school in cluster 4 (start ontbijt mei 2023) geen duidelijke veranderingen in het aantal leerlingen op de verschillende streefniveau 's na start van het ontbijt. Voor cluster 4 zien we een toename in het aantal leerlingen op 1F en 1S2F net voor start van het ontbijt.

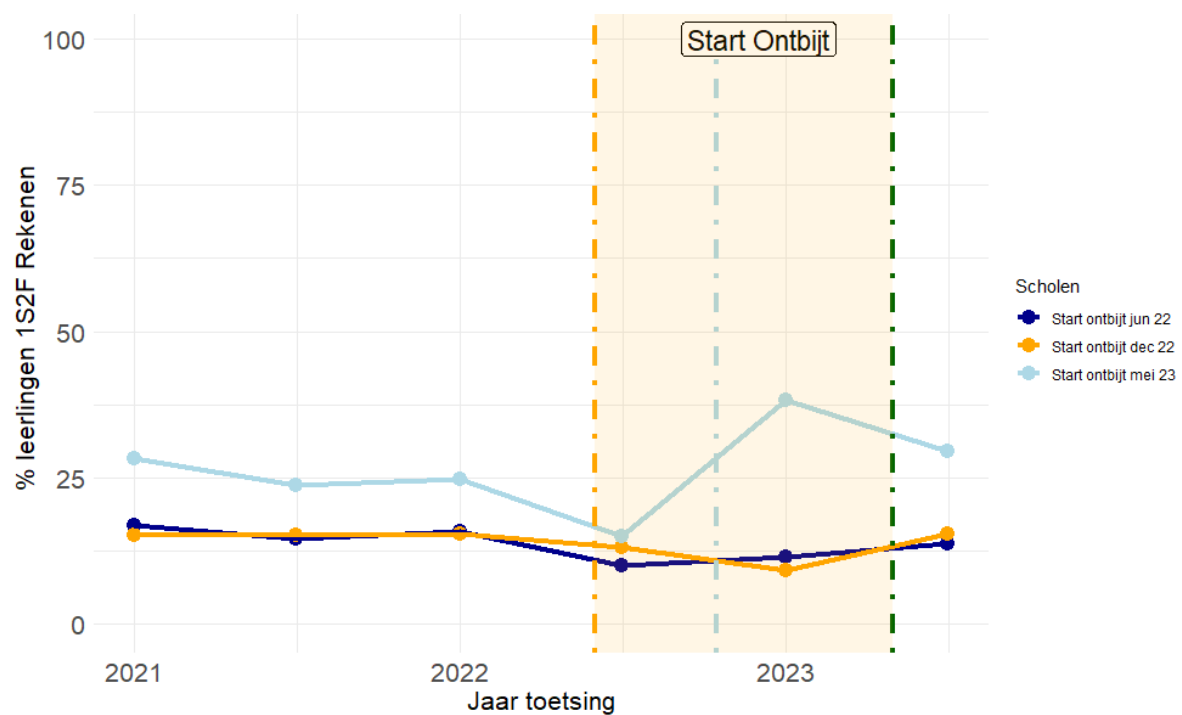
Figuur 18 Percentage leerlingen op fundamenteel en streefniveau rekenen 2021-2024 voor de ontbijt- en controlescholen.

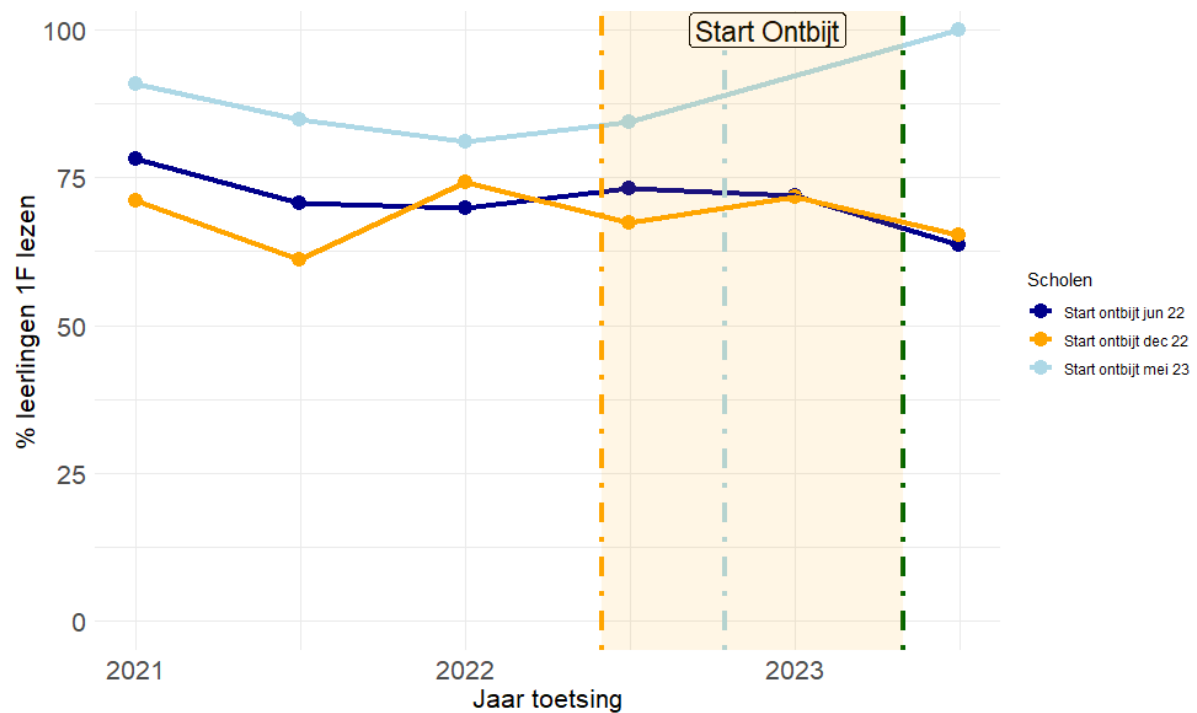
Figuur 19 Percentage leerlingen op fundamenteel en streefniveau begrijpend lezen 2021-2024 voor de ontbijt- en controlescholen.

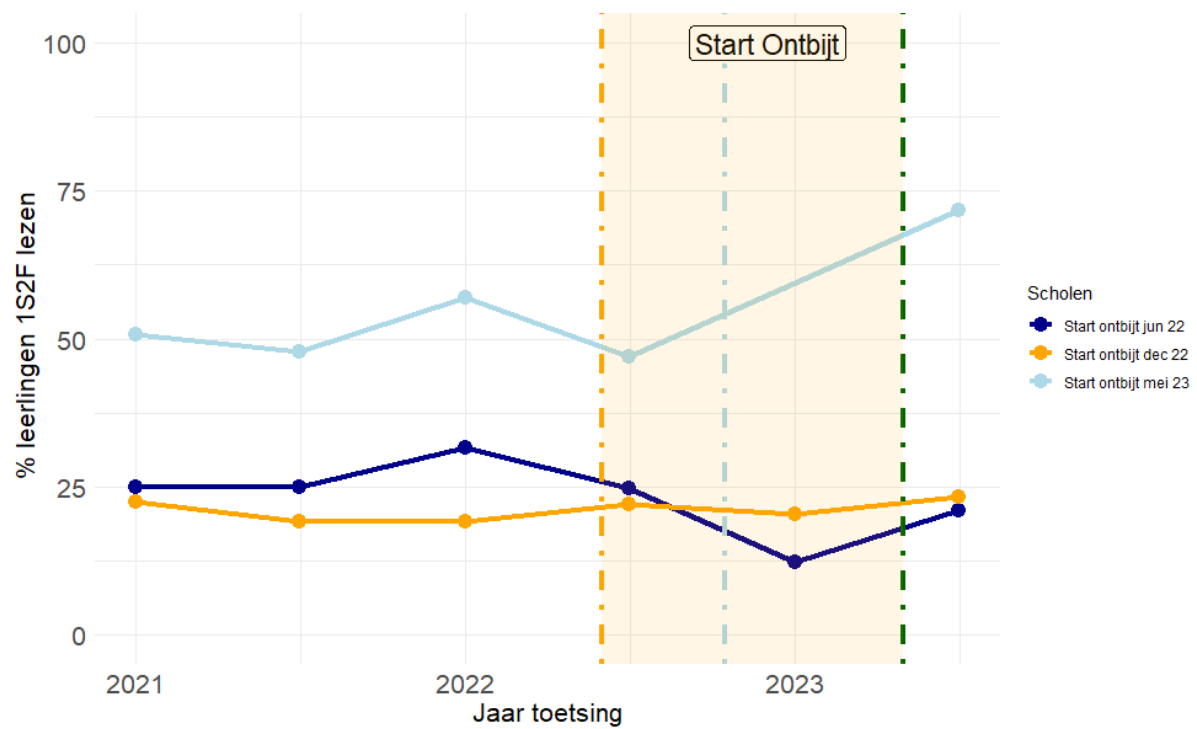
Figuur 20 Percentage leerlingen op fundamenteel en streefniveau rekenen 2021-2024 per cluster.

Figuur 21 Percentage leerlingen op fundamenteel en streefniveau rekenen 2021-2024 per cluster.

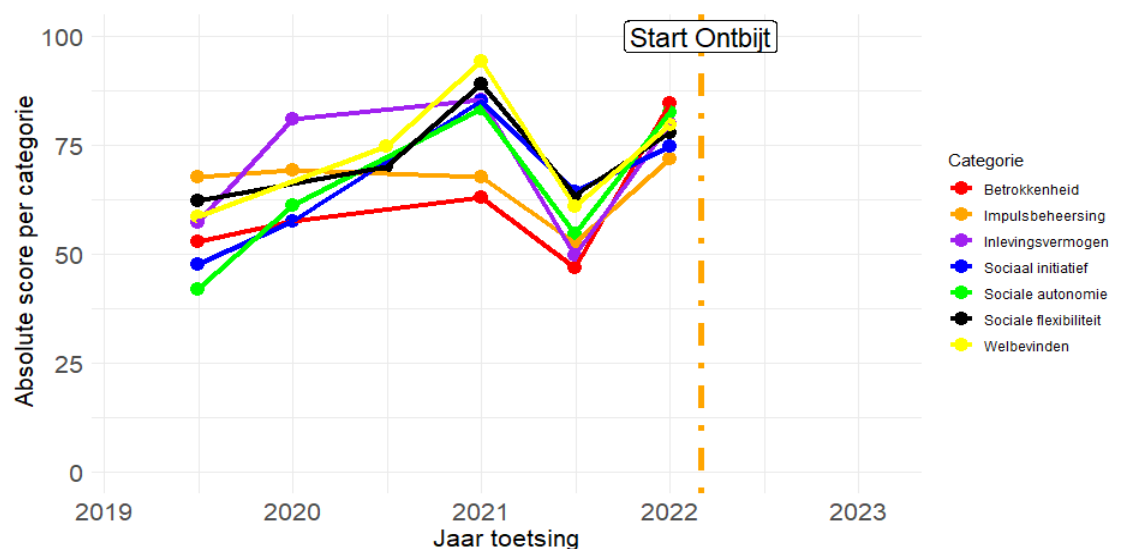
Figuur 22 Percentage leerlingen op fundamenteel en streefniveau begrijpend lezen 2021-2024 per cluster.

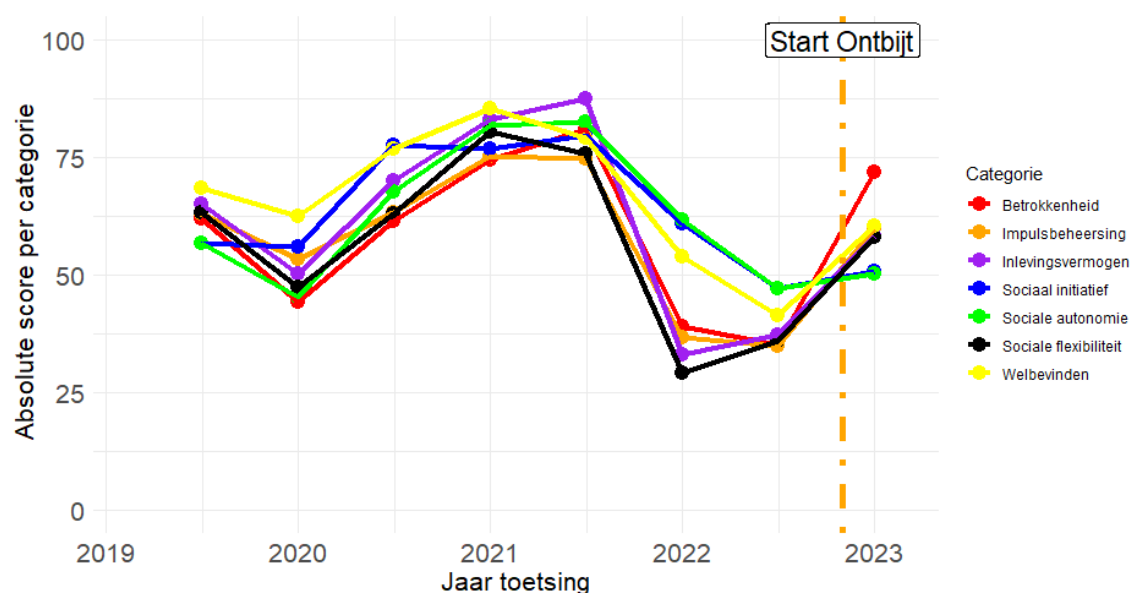
Figuur 23 Percentage leerlingen op fundamenteel en streefniveau begrijpend lezen_2021-2024 per cluster.

Resultaten sociaal-emotioneel functioneren

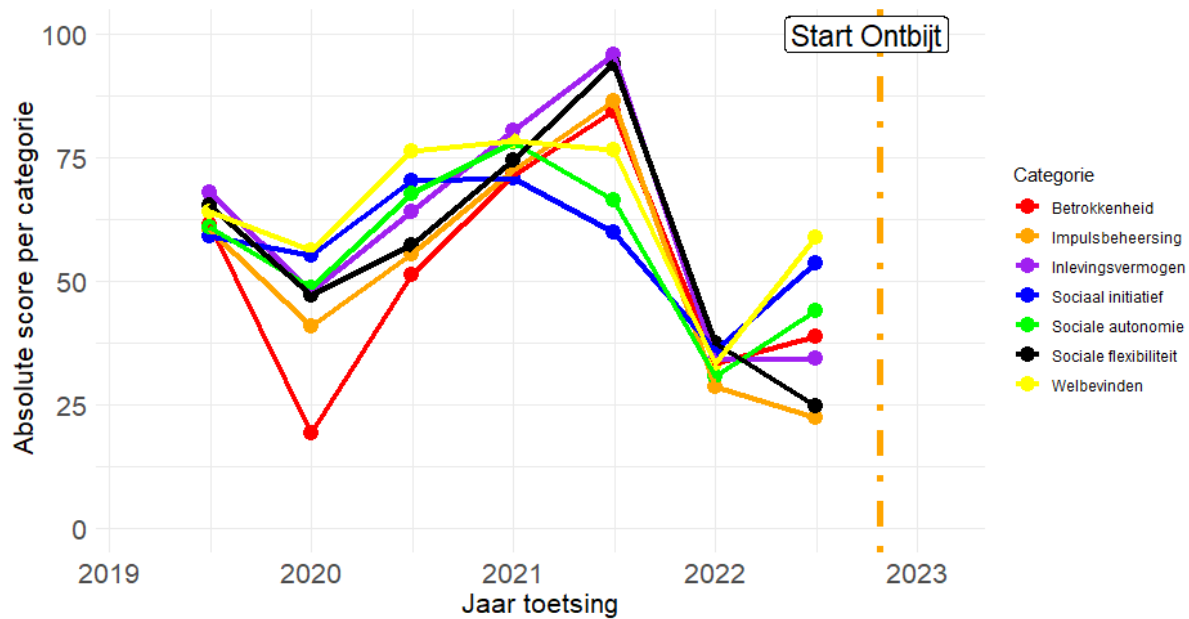
Slechts vier van de scholen bleken uiteindelijk ZIEN- data beschikbaar te hebben. Trends in de zeven dimensies van sociaal-emotioneel functioneren op deze scholen staan in figuur 24 tot 27 weergegeven. Voor twee van de scholen waren geen metingen na start van het ontbijt beschikbaar. Voor de andere twee scholen was deze informatie wel beschikbaar. Bij deze scholen was voor de meeste domeinen een verbetering in sociaal-emotioneel functioneren te zien na start van het ontbijtprogramma.

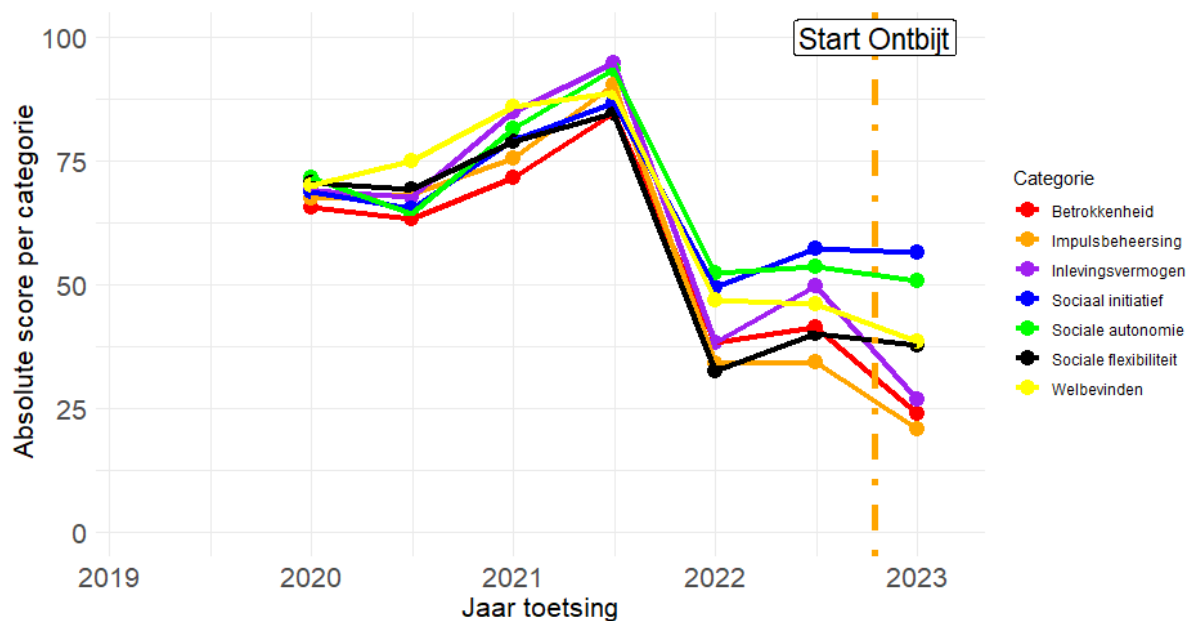
Figuur 24 ZIEN!-score per categorie over de periode 2019-2023.

Figuur 325 ZIEN!-score per categorie over de periode 2019-2023.

Figuur 26 ZIEN!-score per categorie over de periode 2019-2023.

Figuur 27 ZIEN!-score per categorie over de periode 2019-2023.

Tot slot

Belangrijkste bevindingen

Door het integreren van inzichten van ouders, ouderconsulenten, vrijwilligers, directeuren en leerkrachten, hebben wij de mogelijkheid gehad om de impact van het ontbijtprogramma op scholen in Rotterdam-West vanuit diverse perspectieven in kaart te brengen. Over het algemeen bleek het ontbijtprogramma een positieve invloed te hebben gehad op de relatie tussen ouders en school, met gunstige effecten op het welzijn van kinderen. Het versterkte de band tussen ouders, verbeterde de ondersteuning van gezinnen vanuit de school en bevorderde een positievere thuissituatie voor kinderen. De versterkte 'driehoeksverhouding' door het ontbijtprogramma kwam duidelijk naar voren uit de gevoerde gesprekken. Hier werd mee benadrukt dat de verbeterde relatie tussen ouders en school een positieve impact had op de band tussen ouders en kind en zo een gunstig effect op het welzijn van het kind en de relatie tussen de school en het kind. Ook bracht het ontbijtprogramma armoede onder de aandacht en vergrootte het bewustzijn onder leerlingen over de positieve invloed van ontbijten op hun functioneren.

Naast de positieve effecten bracht de evaluatie ook enkele negatieve aspecten aan het licht. De verschuiving van verantwoordelijkheid naar de school kan voor ouders uitdagend zijn, met mogelijke gevoelens van afhankelijkheid en schaamte als gevolg. Voor het schoolpersoneel was het lastig als zij dankzij het intensievere contact met ouders hulpvragen kregen waar zij maar beperkte invloed op hadden. Daarnaast ervoeren de ouderconsulenten soms machteloosheid bij onoplosbare hulpvragen.

Hoewel het ontbijt primair gericht was op het verbeteren van het welbevinden en de leerprestaties van kinderen, bleken er dus belangrijke positieve neveneffecten op te treden, die naar verwachting op lange termijn ook zullen bijdragen aan het welzijn van het kind

Alle voor- en nadelen afwegend blijkt het ontbijt op alle betrokkenen een positief effect te hebben en heeft het hun onderlinge relaties versterkt. Vooral opmerkelijk is dat het ontbijtproject ook een sterke invloed op de ouders en verzorgers had, zoals een toegenomen betrokkenheid bij school, stressvermindering en meer openheid over armoede en hulpvragen. Hoewel het ontbijt primair gericht was op het verbeteren van het welbevinden en de leerprestaties van kinderen, bleken er dus belangrijke

positieve neveneffecten op te treden, die naar verwachting op lange termijn ook zullen bijdragen aan het welzijn van het kind (Verhagen et al., 2023). Uit recent onderzoek op scholen in Nederland blijkt dat als kinderen minder last hebben van een stressvolle thuissituatie de schoolprestaties beter zijn (ter Weel et al., 2023).

Om de impact van het ontbijt op het welbevinden en de leerprestaties van kinderen nog duidelijker in kaart te brengen, is tevens onderzocht of de toetsresultaten en het sociaal-emotioneel functioneren op de scholen zijn verbeterd sinds het ontbijtprogramma. Op basis de verzamelde data over rekenen, begrijpend lezen en sociaal-emotioneel functioneren kon echter geen eenduidige conclusie getrokken worden over de impact van het ontbijt. Bij het in beeld brengen van de schoolresultaten kwam naar voren dat op de meeste scholen (kleine) fluctuaties zijn in schoolprestaties die lastig zijn toe te schrijven aan specifieke gebeurtenissen. Bijna alle deelnemende scholen begonnen op een ander moment aan het ontbijt, waardoor het moeilijk is om de impact van het ontbijt te isoleren van andere veranderingen die hebben plaatsgevonden. Voor een enkele school zagen we duidelijke verbeteringen in scores op rekenen en begrijpend lezen sinds het ontbijtprogramma is gestart, maar waren onvoldoende data beschikbaar om dit met zekerheid toe te kunnen schrijven aan het ontbijtproject. Hoewel uit eerder wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat schoolmaaltijden op de lange termijn een positief effect hebben op het cognitief functioneren en de schoolprestaties van leerlingen, kan dit op dit moment dus nog niet bevestigd (noch ontkracht) worden voor het ontbijtprogramma in Rotterdam-West. Daarnaast kwam in de interviews weliswaar naar voren dat de implementatie van het ontbijtprogramma leidde tot minder zorgen bij ouders en schoolpersoneel, efficiënter gebruik van lesuren en verbeterde capaciteiten van kinderen, maar bleek uit de aanvullende vragenlijst dat het voor de meeste leraren geen positieve effecten op hun les had.

Op basis van de interviews ligt het in de lijn der verwachting dat het schoolontbijt al in een relatief korte periode heeft bijgedragen aan verbeterde sociaal-emotionele vaardigheden en meer welbevinden van de leerlingen op deze scholen. Dit verwachtten we ook terug te kunnen zien door scores uit ZIEN!-vragenlijsten te onderzoeken, waarin leraren het sociaal-emotioneel functioneren van hun leerlingen rapporteren en monitoren. Helaas bleek voor een groot deel van de scholen dat de ZIEN!-data niet langer in de database aanwezig waren. Uiteindelijk konden we alleen ZIEN!-data van vier scholen gebruiken, waarvan voor twee scholen geen gegevens beschikbaar waren na de start van het ontbijtprogramma. Hoewel de beschikbare resultaten van de andere twee scholen erop lijken te duiden dat het ontbijt een positief effect heeft op het sociaal-emotioneel functioneren op deze scholen, kunnen we geen eenduidige conclusies hierover trekken vanwege het beperkte aantal scholen.

Schoolmaaltijden in Nederland

Vrij snel nadat het ontbijtprogramma in Rotterdam-West werd uitgerold, werd ook het nationale programma Schoolmaaltijden gestart door het Jeugdeducatiefonds (Jeugdeducatiefonds, 2023). De

evaluatie van dit programma toont veel overeenkomsten met onze bevindingen in Rotterdam-West. Zo bleek uit vragenlijsten die het Jeugdeducatiefonds heeft voorgelegd aan de deelnemende scholen ook dat de grootste impact werd waargenomen in de waardering van ouders richting de school, het stellen van hulpvragen door ouders aan de school, en de versterking van de band tussen ouders en school. Ook de toegenomen band tussen ouders onderling wordt door het Jeugdeducatiefonds benadrukt, waarbij zij spreken van de ontwikkeling van een 'sociaal netwerk' onder de groep ouders die samen zorgt voor het ontbijt. Tenslotte komen ook de positieve effecten onder kinderen terug in de evaluatie van het nationale programma, waarin werd gerapporteerd dat leerlingen meer pro-sociaal gedrag vertoonden, minder stress ervaarden en kennismaakten met nieuwe smaken waardoor ze gevarieerder gingen eten (Jeugdeducatiefonds, 2023).

Het rapport "Programma Schoolmaaltijden: Implementatie en ervaren effecten" (Muskens et al., 2023) toont ook veel overeenkomsten met onze bevindingen. Zo wordt door deelnemende scholen gerapporteerd dat leerlingen met meer energie in de klas zitten en zich beter kunnen concentreren. Hoewel ook hier de effecten van de schoolmaaltijden op sociaal-emotioneel functioneren sterker naar voren komen dan de effecten op schoolprestaties, wordt door een aantal scholen ook een positief effect of cognitief functioneren benoemt. Daarnaast blijkt ook dat ondanks de omvang van het nationale schoolmaaltijden programma, sommige ouders en kinderen nog steeds schaamte ervaren en dat daardoor niet iedereen die aanmerking komt ook daadwerkelijk meedoet aan de schoolmaaltijden.

Tenslotte wordt in het rapport benadrukt dat het niet altijd financiële problemen zijn die ervoor zorgen dat kinderen zonder of met weinig (voedsaam) eten naar school komen. Stress bij de ouders of andere moeilijkheden thuis kunnen hier ook een rol in spelen (Muskens et al., 2023). Dit betekent dat in potentie veel meer kinderen baat kunnen hebben bij het aanbieden van gratis ontbijt – of andere maaltijden – op school dan alleen kinderen in families met de laagste inkomens.

Implementatiemethoden

Onze bevindingen tonen aan dat de impact van het schoolontbijt afhankelijk is van de gebruikte implementatiemethode. Het tassensysteem lijkt vooral invloed te hebben op de thuissituatie. Hoewel het lastig kan zijn om de exacte effecten op het kind te meten vanwege beperkt inzicht achter de voordeur, kan de algehele thuissituatie positief veranderen doordat andere gezinsleden deelnemen aan het ontbijt. Dit kan stress onder ouders verminderen en bijgevolg het welzijn van het kind positief beïnvloeden.

Aan de andere kant lijkt het ontbijt in de klas met name bij te dragen aan het verminderen van stigmatisering binnen de klas, wat resulteert in een verbeterde sfeer in de klasomgeving. Ook het Jeugdeducatiefonds benadrukt dat het aanbieden van schoolmaaltijden aan alle kinderen, zonder onderscheid, een ontspannen en gezellige sfeer creëert en de drempel voor schaamte bij ouders en kinderen wegneemt (Jeugdeducatiefonds, 2023).

Zowel het tassensysteem als het ontbijt in de klas bevorderen meer interactie tussen ouders en tussen ouders en schoolpersoneel. Het gezamenlijk bereiden van het ontbijt op school door ouders, de aanwezigheid van het schoolpersoneel bij het uitdelen van de ontbijttassen, en de interactie tussen ouders die hun kinderen naar school brengen voor het ontbijt of om de ontbijttassen op te halen, hebben geleid tot een toename in onderling contact. Deze toegenomen sociale interacties hadden als positief neveneffect dat hulpvragen beter werden geïdentificeerd en doelgericht werd doorverwezen naar de directie of andere instanties.

Tijdens het onderzoek kwam ook meermaals ter sprake dat de moeilijkheid van het ontbijt thuis niet alleen wordt beïnvloed door een gebrek aan financiële middelen, maar ook door de organisatie ervan. Het tassensysteem, waar ouders deels verantwoordelijk zijn voor de organisatie thuis, blijft een beroep doen op ouders om elke ochtend voor het ontbijt te zorgen. De recent geïntroduceerde boodschappenkaart van het Rode Kruis lijkt de verantwoordelijkheid nog meer naar ouders te verschuiven, waarbij zij niet alleen de organisatie op zich nemen, maar ook de daadwerkelijke boodschappen doen. Naast deze veranderingen in de uitvoering van het ontbijt bij de overstap naar de boodschappenkaart, hebben het tassensysteem en het ontbijt in de klas ook waardevolle neveneffecten, zoals het versterken van de onderlinge band tussen ouders. Dit blijkt tijdens momenten zoals het ophalen van de ontbijttas, het smeren van boterhammen, of het contact met andere ouders bij het eerder naar school brengen van hun kind voor ontbijt. Gezien het belang van het stimuleren en bestendigen van sociale samenhang in Nederland, is het cruciaal om rekening te houden met zulke bredere effecten bij de keuze voor alternatieve implementatiemethoden (Putters, 2022; Bakker et al., 2023).

Bredere maatschappelijke impact

In Nederland is de afgelopen jaren toenemende aandacht voor het belang van schoolmaaltijden, omdat verwacht wordt dat dit kan bijdragen aan betere schoolprestaties en concentratie van kinderen. Uit ons onderzoek blijkt dat het ontbijtproject in Rotterdam-West juist ook een positieve impact had op de ouders, en dat deze effecten uiteindelijk terugslaan op het welzijn van het kind en de thuissituatie. Daarnaast zijn ook bredere maatschappelijke effecten van het aanbieden van gratis schoolmaaltijden te verwachten. Het programma verlicht de financiële lasten van gezinnen en vergroot de voedingszekerheid, wat bijdraagt aan het tegengaan van bestaansonzekerheid. Dat gezinnen in precare omstandigheden op deze manier worden ondersteund door de landelijke of regionale overheid kan daarnaast ook bijdragen aan het herstel van het vertrouwen in de overheid (Wagenaars & Peters, 2023; Ridder et al., 2023).

Een ander aspect dat bijdraagt aan een bredere maatschappelijke impact is het bevorderen van maatschappelijke participatie van vrijwilligers betrokken bij het schoolontbijt. Deze vrijwilligers, vaak moeders zonder betaald werk, worden door hun deelname gesterkt in hun zelfvertrouwen en

verkleinen hiermee hun afstand tot de arbeidsmarkt (Stichting Geloven in de Wijk, 2023). Deze betrokkenheid van vrijwilligers is niet alleen gunstig voor hun eigen ontwikkeling, maar hiermee kunnen zij ook een voorbeeldfunctie vervullen voor hun bredere omgeving.

Conclusie

Dit onderzoek naar de impact van het ontbijtprogramma op scholen in Rotterdam-West laat zien dat de invoering ervan een positieve impact heeft op verschillende aspecten van het leven van kinderen, ouders, en schoolpersoneel. Ondanks enkele negatieve effecten, zoals verschuivende verantwoordelijkheden, kan geconcludeerd worden dat de positieve impact van het ontbijtprogramma aanzienlijk zwaarder weegt. Het programma draagt bij aan een positieve klasomgeving, verbetert de ondersteuning van gezinnen vanuit de school, en bevordert een gunstigere thuissituatie voor leerlingen. Verwacht wordt dat de continuering van het ontbijtprogramma deze positieve effecten verder zal versterken, en daardoor op lange termijn zowel het sociaal-emotionele functioneren van leerlingen als hun toetsresultaten zal verbeteren. Daarmee kan het een veelbelovend onderdeel zijn van een breder pakket aan beleidsmaatregelen om bestaanszekerheid en kansengelijkheid in Nederland te verbeteren.

Referenties

- Bartelink, N. H. M., van Assema, P., Kremers, S. P. J., Savelberg, H. H. C. M., Oosterhoff, M., Willeboordse, M., van Schayck, O. C. P., Winkens, B., & Jansen, M. W. J. (2019). One- and Two-Year Effects of the Healthy Primary School of the Future on Children's Dietary and Physical Activity Behaviours: A Quasi-Experimental Study. *Nutrients*, 11(3), 689. <https://doi.org/10.3390/nu11030689>
- Bullock, S. L., Dawson-McClure, S., Truesdale, K. P., Ward, D. S., Aiello, A. E., & Ammerman, A. S. (2022). Associations between a Universal Free Breakfast Policy and School Breakfast Program Participation, School Attendance, and Weight Status: A District-Wide Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(7), 3749. <https://doi.org/10.3390/ijerph19073749>
- Cacau, L. T., De Miguel-Etayo, P., Santaliestra-Pasías, A. M., Giménez-Legarre, N., Marchioni, D. M., Molina-Hidalgo, C., Censi, L., González-Gross, M., Grammatikaki, E., Breidenassel, C., De Ruyter, T., Kersting, M., Gottrand, F., Androutsos, O., Gómez-Martínez, S., Kafatos, A., Widhalm, K., Stehle, P., Molnár, D., ... Moreno, L. A. (2021). Breakfast Dietary Pattern Is Inversely Associated with Overweight/Obesity in European Adolescents: The HELENA Study. *Children (Basel, Switzerland)*, 8(11), 1044. <https://doi.org/10.3390/children8111044>
- Chazdon, S., Emery, M., Hansen, D., Higgins, L., & Sero, R. (2017). *A Field Guide to Ripple Effects Mapping*. University of Minnesota Libraries Publishing. <http://conservancy.umn.edu/handle/11299/190639>
- CPB. (2023). *Augustusraming 2022*. <https://www.cpb.nl/augustusraming-2022>
- de Gier, C., Jungbauer, A., Hahnrahts, M., Schouten, C., Willeboordse, M., & van Schayck, O. (2023). 'Mam, dat is eigenlijk niet zo gezond' | NTVG. 023;167:D6991. <https://www.ntvg.nl/artikelen/mam-dat-eigenlijk-niet-zo-gezond>
- Hoyland, A., Dye, L., & Lawton, C. L. (2009). A systematic review of the effect of breakfast on the cognitive performance of children and adolescents. *Nutrition Research Reviews*, 22(2), 220–243. <https://doi.org/10.1017/S0954422409990175>
- Jeugd Educatie Fonds. (2023). *Evaluatie Botterhammenbar*. (pp. 1–14). Jeugd Educatie Fonds. <https://www.jeugdeducatiefonds.nl/files/1845/evaluatieonderzoek+botterhammenbar.pdf>
- Lundborg, P., Rooth, D.-O., & Alex-Petersen, J. (2022). Long-Term Effects of Childhood Nutrition: Evidence from a School Lunch Reform. *The Review of Economic Studies*, 89(2), 876–908. <https://doi.org/10.1093/restud/rdab028>
- Ministerie van Onderwijs, C. en W. (2020, March 12). *Schoolweging primair onderwijs—Trends en ontwikkelingen—Inspectie van het onderwijs* [Webpagina]. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. <https://www.onderwijsinspectie.nl/trends-en-ontwikkelingen/onderwijsdata/schoolweging-po>
- Moors, F., & van Dun, L. (2021). *Monitor lage inkomens Rotterdam* (p. 58). Gemeente Rotterdam, afdeling ONderzoek en Business Intelligence (OBI). <https://persberichtenrotterdam.nl/wp-content/uploads/sites/8/2023/01/EINDRAPPORT-Monitor-Lage-Inkomens-Rotterdam-2021-def.pdf>
- Muskens, M., Helvoirt, D., Jenniskens, T., Leest, B., Djojosoeparto, S., van der Horst, H., & Veiling, H. (2023). *Programma Schoolmaaltijden: Implementatie en ervaren effecten*. KBA Nijmegen; Universiteit Wageningen. <https://open.overheid.nl/documenten/dpc-600bed3ed9e7a5daf4d38a57d4ea4f6b9e2f6280/pdf>
- Nobles, J., Wheeler, J., Dunleavy-Harris, K., Holmes, R., Inman-Ward, A., Potts, A., Hall, J., Redwood, S., Jago, R., & Foster, C. (2022). Ripple effects mapping: Capturing the wider impacts of systems change efforts in public health. *BMC Medical Research Methodology*, 22(1), 72. <https://doi.org/10.1186/s12874-022-01570-4>
- Ricotti, R., Caputo, M., Monzani, A., Pigni, S., Antoniotti, V., Bellone, S., & Prodam, F. (2021). Breakfast Skipping, Weight, Cardiometabolic Risk, and Nutrition Quality in Children and Adolescents: A Systematic Review of Randomized Controlled and Intervention Longitudinal Trials. *Nutrients*, 13(10), 3331. <https://doi.org/10.3390/nu13103331>
- ter Weel, B., Bussink, H., & Koeman, N. (2023, June 2). *Kansenongelijkheid in Nederland*. <https://www.jeugdeducatiefonds.nl/files/1955/seo+onderzoek+2023.pdf>

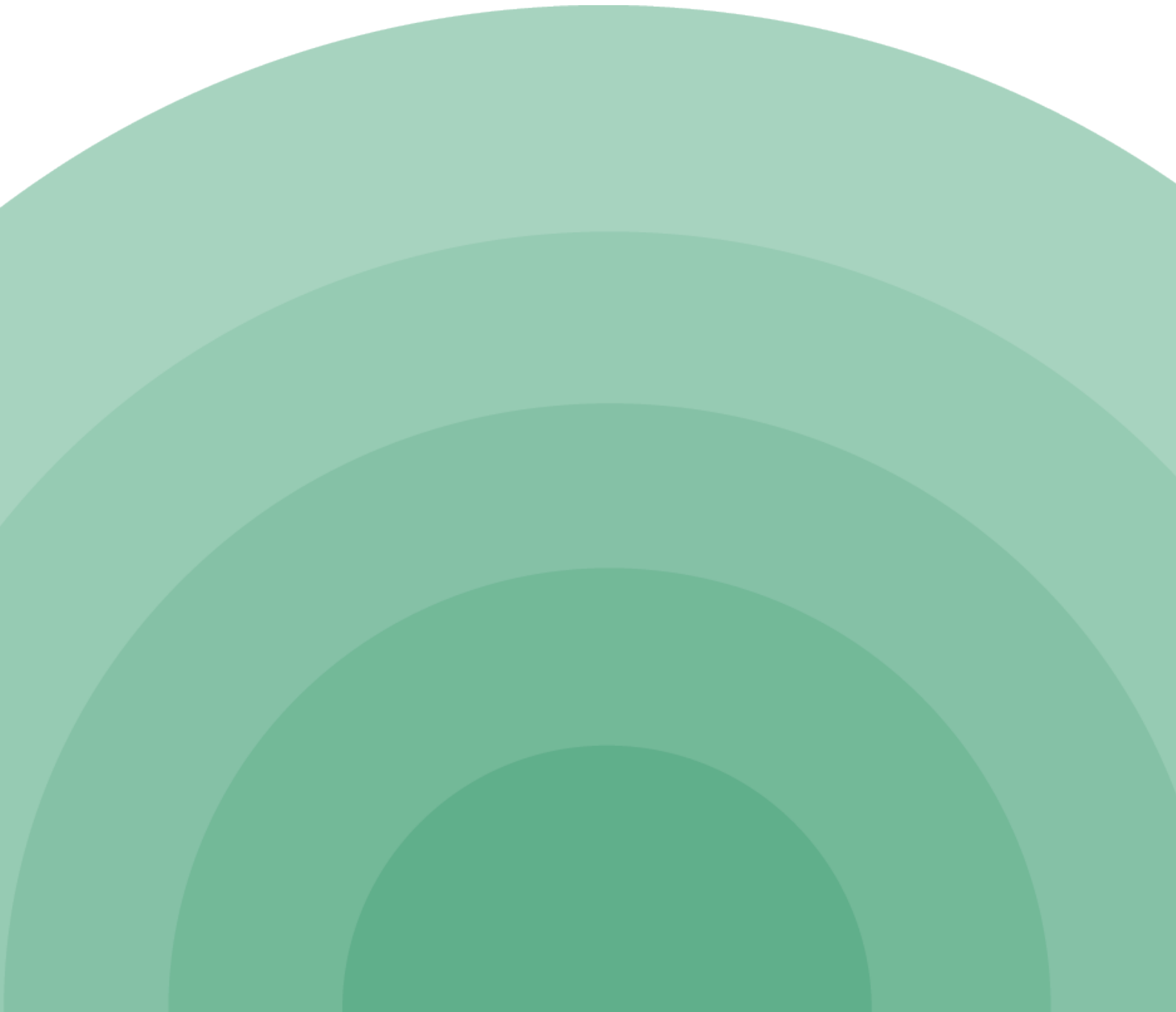
Verhagen, C. E., Jansen, P., Steenkamer, W. A., & Van Der Wal, M. F. (2023). Is er een verband tussen de sociaal-emotionele gezondheid van kinderen en stress, zorgen of spanningen in het gezin? *TSG - Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen*, 101(3), 69–74. <https://doi.org/10.1007/s12508-023-00399-6>

Yamaguchi, M., Kondo, N., & Hashimoto, H. (2018). Universal school lunch programme closes a socioeconomic gap in fruit and vegetable intakes among school children in Japan. *European Journal of Public Health*, 28(4), 636–641. <https://doi.org/10.1093/eurpub/cky041>

Zahedi, H., Djalalinia, S., Sadeghi, O., Zare Garizi, F., Asayesh, H., Payab, M., Zarei, M., & Qorbani, M. (2022). Breakfast consumption and mental health: A systematic review and meta-analysis of observational studies. *Nutritional Neuroscience*, 25(6), 1250–1264. <https://doi.org/10.1080/1028415X.2020.1853411>

Zien! - Kwink. (n.d.). Retrieved February 15, 2024, from <https://www.kwinkopschool.nl/wat-is-kwink/zien>

Bijlagen

Bijlage 1: Opzet REM workshop leraren

Introductie & toestemming voor het onderzoek vragen

Activiteit 1: Kinderen komen op school voor ontbijt

Activiteit 2: Kinderen krijgen thuis ontbijt

Activiteit 3: Benaderen gezinnen

Keten van effecten bespreken met activiteit

Activiteiten toevoegen van waaruit keten van effecten ontstaat

Eindreflectie: Wat is voor u het meest gewenste effect of keten van effecten voor het implementeren van het ontbijt? (rondje maken)

Afsluiten en bedanken

Bijlage 2: Interview gids ouders

Introductie & toestemming voor het onderzoek vragen

Thema 1: Effecten schoolontbijt op contact/band met school

- Wat dachten jullie toen je hoorde over het ontbijt op school? Wat vinden jullie ervan dat de school dit aanbiedt?
- Zijn jullie vaker op school sinds het schoolontbijt? Hoe vinden jullie dat?
- *Scenario tassensysteem*: jullie zijn op school om de tas op te halen, wat gebeurt er vervolgens op school als jullie daar zijn?
- *Scenario ontbijt op school*: jullie kind krijgt in de ochtend ontbijt op school, komen jullie ook wel eens? Wat gebeurt er vervolgens op school als jullie daar zijn?

Doorvragen: Effect op veilige omgeving om gesprek te voeren over armoede/problemen? Effect op vertrouwen in de school? Effect op aanwezigheid en betrokkenheid op school?

Thema 2: Effecten schoolontbijt op contact/band met andere ouders

- Heb je meer contact met andere ouders sinds het ontbijt op school? Wat vinden jullie daarvan?
- Hoe vind je het om met andere ouders leuke en minder leuke dingen te bespreken?

Doorvragen: Effect op veilige omgeving om gesprek te voeren over armoede/problemen? Effect op elkaar helpen?

Thema 3: Effecten schoolontbijt op gezinssituatie & kind

- Hoe ziet een ochtend er thuis uit bij jullie? Waarom doen jullie het op deze manier?
- Vind je ochtenden stressvol? Waarom?
- Zijn de ochtenden thuis nu anders dan voor het school ontbijt? Wat is er anders?
- *Scenario tassensysteem*: Kunnen jullie vertellen wat er thuis met de ontbijtpullen gebeurt? (wie maakt het, wie eet het)
- *Scenario ontbijt op school*: Vertelt uw kind wel eens over het ontbijt? Wat vindt uw kind van het ontbijt op school?
- Heeft het ontbijt uw kind geholpen? Op wat voor manier? Hoe vinden jullie dat?
- Doorvragen: Effect op financiële stress? Effect op stress in de planning? Effect op schoolprestaties /(sociale) ontwikkeling van het kind?

Afsluiten en bedanken

Bijlage 3: Interview gids ouderconsultanten

Introductie & toestemming voor het onderzoek vragen

Thema 1: Effecten schoolontbijt op contact/band met school

- Wat vinden ouders van het schoolontbijt denken jullie? Waarom denken jullie dat?
- In hoeverre zijn ouders meer betrokken zijn bij de school sinds het schoolontbijt? Hoe merken jullie dat? Wat is hiervan het gevolg volgens jullie?
- In hoeverre denken jullie dat ouders anders tegen de school aankijken sinds het ontbijt? Waarom denken jullie dat?

Thema 2: Effecten schoolontbijt op gesprek over armoede

- In hoeverre denken jullie dat ouders onderling meer praten over armoede sinds het schoolontbijt? Wat is hiervan het gevolg volgens jullie?
- In hoeverre wordt armoede in het algemeen op school meer besproken sinds het ontbijt op school? Hoe merken jullie dat? Wat is hiervan het gevolg?

Thema 3: Effecten schoolontbijt op gezinssituatie & kind

- Wat voor invloed heeft het ontbijt volgens jullie voor de situatie in de ochtend thuis bij de gezinnen? Hoe merken jullie dat?
- In hoeverre denken jullie dat het schoolontbijt kan bijdragen aan minder stress bij de ouders? Waarom is dat zo volgens jullie?
- *Tassensysteem*: Wat denken jullie dat er met de ontbijtpullen uit de tas gebeurt? (wie maakt het, wie eet het). Wat vinden jullie daarvan?
- Wat zijn de effecten van de ontbijten op de kinderen? Waar aan merken jullie dat?

Additioneel:

Wat vinden jullie van de manier hoe het ontbijt georganiseerd is op jullie school? Wat zou volgens jullie anders kunnen?

Afsluiten en bedanken

Bijlage 4: Impactpaden per thema

Tabel A1 2 Impactpaden hoofdeffect 1: De band tussen ouders is verbeterd

Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens			Betekenis effectenketen
1*	Ouders pakken samen tassen in	Laagdrempelig contact tussen ouders	Veilige omgeving om gesprek te voeren, identificeren hulpvragen	Ouders helpen elkaar onderling	Beter identificeren en delen hulpvragen door meer contact ouders onderling
28*	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen, ouders pakken samen tassen in op school	Meer laagdrempelig contact tussen ouders	Schaamte neemt af door contact tussen ouders	Open gesprek over armoede	Schaamte neemt af door erkenning en herkenning behoefte schoolontbijt
29*	Ouders pakken samen de tas in op school, Ouders komen op school de ontbijttas op halen	Meer laagdrempelig contact tussen ouders	Veilige omgeving om gesprek te voeren	Open gesprek over armoede	Door laagdrempelig contact tussen ouders wordt er een veilige omgeving gecreëerd om te praten over armoede
30*	Ouders pakken samen tassen in op school. Ouders komen op school de ontbijttas op halen, ouders brengen hun kind naar het schoolontbijt	Meer laagdrempelig contact tussen ouders	Veilige omgeving om gesprek te voeren	Identificeren hulpvragen, ouders helpen elkaar	Door laagdrempelig contact tussen ouders en wordt er een veilige omgeving gecreëerd om hulpvragen te stellen en worden tips uitgewisseld
6	Vrijwilligers maken ontbijt klaar op school	Betrouwbare groep ouders die elke dag op school zijn	Betere band ouders onderling, meer ouderbetrokkenheid.		Op scholen die schoolontbijt verzorgen is er een hechte groep van ouders ontstaan die elke dag klaarstaan en ondertussen de andere ouders/ kinderen op

					school goed kennen
7	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Meer laagdrempelig contact tussen ouders		Betere band ouders onderling	Doordat ouders elkaar vaker tegenkomen en ze dezelfde zorgen delen is het contact makkelijker geworden.

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

Tabel A2. Impactpaden hoofdeffect 2: Ouders worden beter ondersteund door school

Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens			Betekenis effectenketen
1.	Schoolpersoneel en vrijwilligers aanwezig bij tassen uitdelen	Ouders weten wie ze moeten aanspreken met hulpvragen	Schoolpersoneel en vrijwilligers krijgen appjes over zorgen om geld/eten van ouders	Gevoel van voldoening ouderconsulent en om gezinnen in armoede te helpen	School kan van meer betekenis zijn voor ouders in armoede
1.	Schoolpersoneel en vrijwilligers aanwezig bij uitdelen tassen	Gevoel van voldoening ouderconsulent en om gezinnen in armoede te helpen			School kan van meer betekenis zijn voor gezinnen in armoede
2.	Schoolpersoneel en vrijwilligers aanwezig bij uitdelen tassen	Ouders weten wie ze moeten aanspreken voor hulpvragen	Contact tussen ouders en vrijwilligers en schoolpersoneel, identificeren van hulpvragen	Schoolpersoneel en vrijwilligers sturen ouders door naar directe/instanties	Acties komen voort uit meer contact tussen ouders en school
3.	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders blijven hangen op school na tas ophalen	Contact tussen ouders en vrijwilligers en schoolpersoneel	Identificeren hulpvragen	Tas ophalen biedt mogelijkheid voor gesprek over moeilijkheden en het identificeren van hulpvragen
7.	Ouders komen op school om de tas op te halen	Ouders meer aanwezig op school	Drempel lager om schoolpersoneel aan te spreken, ouders delen meer moeilijkheden	Identificeren hulpvragen, drempel is lager voor onnodige hulpvragen	De drempel is voor ouders lager om onnodige hulpvragen te delen met school

					(ongewenst effect)
2.*	Schoolpersoneel en vrijwilligers aanwezig bij tassen uitdelen	Contact schoolpersoneel en vrijwilligers met ouders	Schoolpersoneel en vrijwilligers krijgen appjes over zorgen om geld/eten van ouders	Schoolpersoneel en vrijwilligers sturen ouders door naar directie/instanties	Uitdelen van tassen zorgt ervoor dat er dat ouders terecht kunnen met hulpvragen en makkelijkere op de juiste plek terecht komen.
3.*	Schoolpersoneel en vrijwilligers aanwezig bij tassen uitdelen	Contact schoolpersoneel en vrijwilligers met ouders	Schoolpersoneel en vrijwilligers krijgen appjes over zorgen om geld/eten van ouders	Machteloos gevoel van niks kunnen doen voor deze gezinnen	Sommige ouderconsulenten ervaren machteloosheid als ze niets aan de genoemde zorgen kunnen doen.
5.	Schoolpersoneel en vrijwilligers aanwezig bij tassen uitdelen	Contact schoolpersoneel en vrijwilligers met ouders	Identificeren hulpvragen	Schoolpersoneel en vrijwilligers sturen ouders door naar directie/instanties	Doordat het schoolpersoneel en de vrijwilligers meer contact hebben met de ouders worden die vaker geholpen met hun hulpvraag (e.g. naar de juiste instantie doorverwezen)
10.*	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Gevoel van 'handje ophouden' bij school	Ouders worden meer afhankelijk van school		Het ontbijt verzorgd door school zorgt voor meer afhankelijkheid van school
23.*	School doet mee aan schoolontbijt		Realisatie onder ouders dat schoolontbijt in Nederland nodig is door armoede		Starten van het schoolontbijt heeft ervoor gezorgd dat er meer bewustzijn is over armoede in Nederland
24.*	School doet mee aan schoolontbijt		Realisatie onder ouders dat ontbijt op school niet de armoede gaat oplossen		Bredere discussie hoe armoede aan te pakken in Nederland

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

Tabel A3 3 Impactpaden hoofdeffect 3: De band tussen ouders en school is verbeterd

Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens			Betekenis effectenketen
6. *	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders kunnen hun kind ontbijt geven door school	Dankbaarheid ouders naar school voor ontbijt	Ouders meer vertrouwen in de school, ouders delen meer moeilijkheden	Dankbaarheid ouders zorgt voor meer vertrouwen in de school en openheid naar de school toe
7. *	Ouders komen op school om de tas op te halen	Ouders meer aanwezig op school	Drempel lager om schoolpersoneel aan te spreken, ouders delen meer moeilijkheden	Identificeren hulpvragen, drempel is lager voor onnodige hulpvragen	De drempel is voor ouders lager om onnodige hulpvragen te delen met school (ongewenst effect)
8. *	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders meer aanwezig op school	Drempel lager om schoolpersoneel aan te spreken, ouders delen meer moeilijkheden	Identificeren hulpvragen	De drempel is voor ouders lager om hulpvragen te delen met school
9. *	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders kunnen hun kinderen ontbijt geven door school	Dankbaarheid ouders naar school voor ontbijt	Meer ouderbetrokkenheid	Ouderbetrokkenheid stijgt door dankbaarheid ouders voor en door ontbijt
10. *	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders meer aanwezig op school	Drempel lager om schoolpersoneel aan te spreken	Meer ouderbetrokkenheid	Ouderbetrokkenheid stijgt door aanwezigheid ouders op school en mogelijkheid om laagdrempelig schoolpersoneel te spreken
11. *	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders kunnen hun kinderen ontbijt geven door school	Dankbaarheid ouders naar school voor ontbijt	Meer begrip voor de organisatie van het ontbijt en voor andere ouders	Dankbaarheid onder ouders vergroot begrip voor organisatie schoolontbijt
16. *	Ouders worden geïnformeerd over het ontbijt	Argwaan onder ouders, ouders onderling	Schoolpersoneel laat ouders weten dat er geen instanties	Initieel argwaan verminderd	Argwaan onder ouders over ontbijt verminderd door

		nodigen elkaar uit	geïnformeerd worden		laagdrempeligheid en onafhankelijkheid school
1.	Ouders pakken samen de tas in	Koffie voorafgaand aan inpakken pakketjes	Ouders meer aanwezig op school	Meer ouderbetrokkenheid	Door meer aanwezigheid op school verbeterd de band tussen ouders onderling
4.	Vrijwilligers maken ontbijt klaar op school	Ouders meer aanwezig op school	Meer ouderbetrokkenheid	Driehoeksverhouding Ouder – School – Kind verbeterd	Doordat ouders meer betrokken zijn bij school verbeterd de band tussen de ouders en de school, en kind en de school en het kind en de ouders.
8.	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders meer aanwezig op school	Meer ouderbetrokkenheid	Driehoeksverhouding Ouder – School – Kind verbeterd	Toegenomen ouderbetrokkenheid heeft een positief effect op de band tussen de school en de ouder en de band tussen het kind en de school.
9.	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders meer aanwezig op school	Meer ouder betrokkenheid	Enthousiaste ouder / meer plezier op school kind	Een aanwezige ouder verbetert het functioneren van een kind op school.

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

Tabel A4 Impactpaden hoofdeffect 4: De sfeer thuis is verbeterd

Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens			Betekenis effectenketen
12*	Ouders krijgen ontbijttas mee naar huis	Tas wordt voor andere maaltijden gebruikt	Verminderen stress bij ouders	Verbeterde thuissituatie	Betere thuissituatie door minder stress bij ouders om genoeg eten voor het gezin
13*	Ouders krijgen ontbijttas mee naar huis	Anderen uit het gezin krijgen ook ontbijt	Ouders hoeven zichzelf geen ontbijt meer te ontfeggen,	Beter welbevinden kinderen, kind gaat	Thuis meer eten voor andere gezinsleden zorgt voor meer

			verminderen stress kinderen	gelukkiger/vrolijker naar school	welbevinden en een vrolijker kind
14*	Ouders krijgen ontbijttas mee naar huis	Minder zorgen ouders om ontbijt/lunch voor kinderen, ouders worden niet meer aangesproken door school	Verminderen stress bij ouders, verbeterde thuissituatie, verminderen stress kinderen	Beter welbevinden kind, kind gaat gelukkiger/vrolijker naar school	Kind is vrolijker en gelukkiger doordat zorgen ouders over ontbijt afnemen
15*	Ouders krijgen ontbijttas mee naar huis	Plezier smeren boterham voor kind	Zelfbeeld ouders verbeterd, verbeterde thuissituatie	Zelfbeeld kind verbeterd, verbeterde thuissituatie	Het gevoel van een betere ouder zijn zorgt voor minder stress bij ouders en beter zelfbeeld bij het kind
13	Andere gezinsleden maken ook gebruik van het ontbijt	Niet genoeg ontbijt voor de hele week	Kind komt niet hele week met volle maag op school		Blijft onzeker of het kind daadwerkelijk ontbijt krijgt omdat andere gezinsleden ook gebruik kunnen maken van de ontbijttas
18	Kinderen eten ontbijt op school	Kinderen ervaren plezier aan samen eten, kinderen willen wel op school ontbijten maar niet thuis	Kinderen komen op tijd op school	Rust in de ochtend thuis	Doordat er nu op school wordt ontbeten zijn de ochtenden thuis rustiger
19	Kinderen eten ontbijt op school	Kinderen ervaren plezier in samen eten, kinderen willen wel op school ontbijten maar niet thuis	Kinderen komen op tijd op school	Minder ruzie en stress thuis	Geen conflict thuis over ontbijt – kind gaat eerder naar school

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

Tabel A5 Impactpaden hoofdeffect 5: Het belang van een ontbijt is zichtbaarder en normaler geworden

Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens	Betekenis effectenketen
-------------------	------------	----------------	-------------------------

18*	Ontbijt wordt aan iedereen aangeboden	Kinderen hebben niet door voor wie het ontbijt nodig is	Samen ontbijten op school is normaal geworden	Minder pestgedrag/buit ensluiten, kinderen durven behoefte aan ontbijt aan te geven bij leerklacht	'normaal' worden van klassikaal met elkaar ontbijten zorgt voor acceptatie en durf om behoefte aan te geven
11.	Ouders komen op school om de ontbijttas op te halen	Ouders schamen zich	Ouders grissen tas weg en gaan snel		Schaamte voor de noodzaak om ontbijt van school te krijgen bestaat onder een deel van de ouders
14.	Ouders worden geïnformeerd over het ontbijt	Ouders komen liever niet uit voor problemen	Ouders schamen zich om deel te nemen		Niet iedereen neemt deel omdat er schaamte is om deel te nemen blijft bij sommige ouders
17.	Ontbijt wordt aan iedereen aangeboden	Kinderen hebben niet door voor wie het ontbijt nodig is	Minder pestgedrag/buit ensluiten	Betere sfeer op school	Ontbijt wordt normaal als het aan iedereen wordt gegeven
20.	Kinderen eten ontbijt op school	Toegenomen bewustzijn nood ontbijt	Meer medeleven	Betere sfeer op school	Ontbijt heeft bewustzijn armoede gecreëerd, ook onder kinderen die zelf geen ontbijt nodig hebben
21.	Kinderen eten ontbijt op school	Toegenomen bewustzijn nood ontbijt	Meer medeleven	Minder pestgedrag/buit ensluiten	Pestgedrag afgenomen door toegenomen bewustzijn armoede

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

Tabel A6 Impactpaden hoofdeffect 6: Kinderen hebben een positieve ervaring en hebben zin in het ontbijt

Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens			Betekenis effectenketen
17*	Kinderen eten ontbijt op school	Kinderen voelen zich goed bij een boterham	Kinderen zijn bewust van het belang van goed eten om te functioneren	Kinderen durven behoefte ontbijt aan te geven bij leerklacht	Klassikaal eten met elkaar verlaagd drempel kinderen om behoefte aan

					ontbijt aan te geven
19.*	Kinderen eten ontbijt/lunch op school	Kinderen voelen zich goed bij het eten van een boterham, minder ongezond eten kopen voor schooltijd	Kinderen zijn bewust van belang van eten om goed te functioneren	Bewustwording gezond eten bij kinderen 'komt in systeem'	Door het positieve effect van het ontbijt op het kind zien ze meer het belang hiervan in
20.*	Kinderen eten ontbijt/lunch op school	Kinderen genieten van rijk besmeerde boterhammen	Kinderen eten dubbel	Leraren spreken leerlingen en ouders aan en maken afspraken	Extra afspraken maken voor ontbijt is nodig voor leerlingen die teveel eten
24.*	Kinderen eten ontbijt/lunch op school	Kinderen ervaren plezier aan samen eten	Kinderen die nooit thuis willen ontbijten, ontbijten nu wel		Meer kinderen ontbijten door de gezelligheid van het klassikaal ontbijten
27.*	Kinderen eten ontbijt/lunch op school		Kinderen eten dingen die ze eerst nooit aten		
15.	Ontbijt wordt aan iedereen aangeboden	Kinderen ervaren plezier aan samen eten	Meer gezelligheid op school		Samen ontbijten op school wordt als gezellig ervaren.

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

Tabel A7 Impactpaden hoofdeffect 7: Minder zorgen bij ouders en schoolpersoneel

Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens			Betekenis effectenketen
21*	Kinderen eten ontbijt op school	Kinderen zijn rustiger, kinderen hebben meer concentratie, ouderconsulenten die zelf eten organiseren voor kinderen is niet meer nodig	Zichtbaar effect van gevarieerd genoeg en vers eten	Gevoel van opluchting onder ouderconsulenten	Ouderconsulenten ervaren rust door zichtbaar effect ontbijt
25*	Ontbijt wordt aan iedereen aangeboden	Kinderen die wel genoeg eten mee krijgen hoeven niet meer te delen	Minder schuldgevoel meer en rust voor andere ouders		Door klassikaal ontbijten ervaren veel ouders meer rust

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

Tabel A8 Impactpaden hoofdeffect 8: Op school wordt de lestijd en het talent van kinderen beter benut

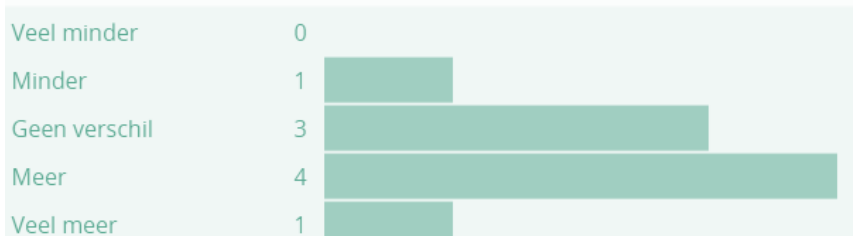
Nummer impact pad	Activiteit	Effectenketens			Betekenis effectenketen
23.*	Kinderen eten ontbijt/lunch op school	Minder ruzies onder kinderen	Leraren zijn minder tijd kwijt aan ruzies		Sfeer in de klas en benutten lestijd verbetert door ontbijt
26.*	Kinderen eten ontbijt/lunch op school	Ouders staan eerder op om kind naar school te brengen	Kinderen zijn vaker op tijd op school		Door op school te ontbijten zijn kinderen op tijd op school
21*	Kinderen eten ontbijt op school	Kinderen hebben meer concentratie, kinderen zijn rustiger			
22*	Kinderen eten ontbijt op school	Kinderen hebben meer energie	Kinderen zijn alerter		Het ontbijt heeft positieve effecten op het kind, dit verhoogt op den duur de kans op het volledig benutten van capaciteiten van het kind
16.	Ontbijt wordt aan iedereen aangeboden	Kinderen die wel genoeg eten mee krijgen hoeven niet meer te delen			Voorheen moesten kinderen die wel lunch meehadden dit delen met de kinderen die niets mee hadden. Dit is nu niet meer nodig.
22.	Kinderen eten ontbijt op school	Kinderen zijn rustiger	Kinderen hebben meer concentratie, Minder pestgedrag/buit ensluiten		Het ontbijt heeft een positief effect op het gedrag van kinderen op school

* Schoolperspectief: leraren, directeuren, ouderconsulenten

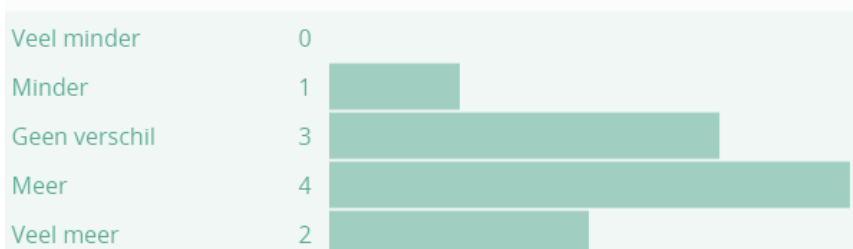
Bijlage 5: Resultaten vragenlijst

Het effect van het schoolontbijt op de school

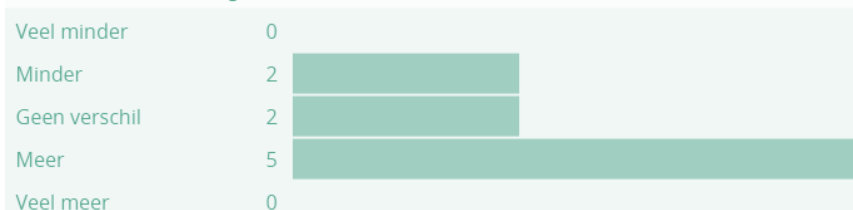
Praten met de ouders over armoede.

Praten over armoede binnen het team van de school.

Praten met de leerlingen over armoede.

De werkdruk bij het team van de school.

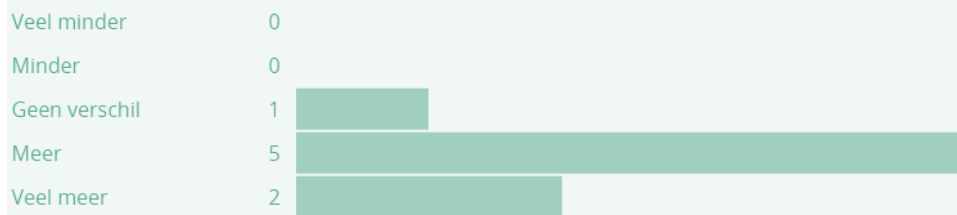

Het effect van het schoolontbijt op de ouders

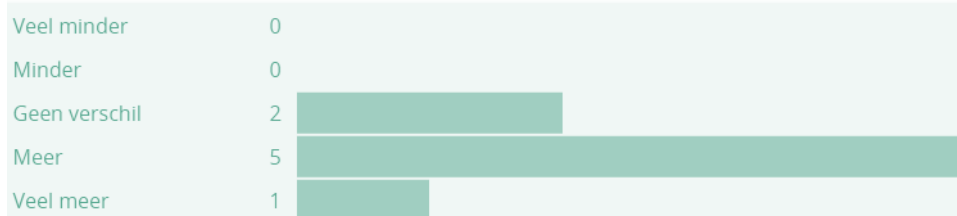
De ervaring van stress bij ouders.

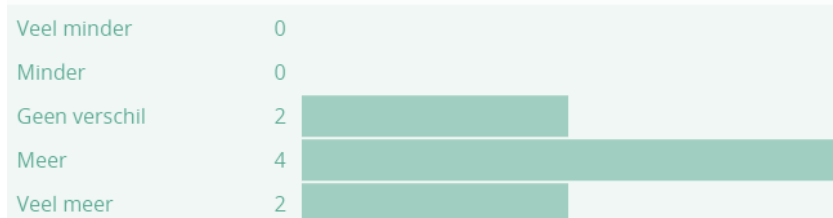
Het vertrouwen van ouders in de school.

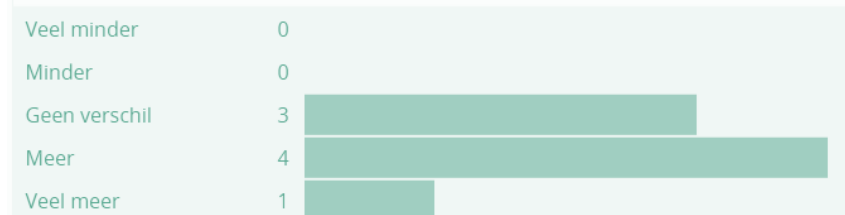
Het onderlinge contact tussen ouders.

Het praten over armoede met andere ouders.

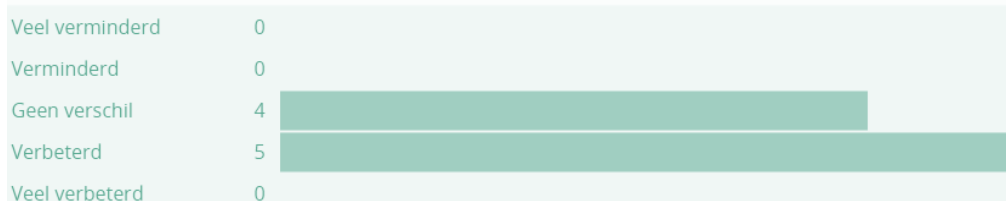

Het contact tussen de school en de ouders.

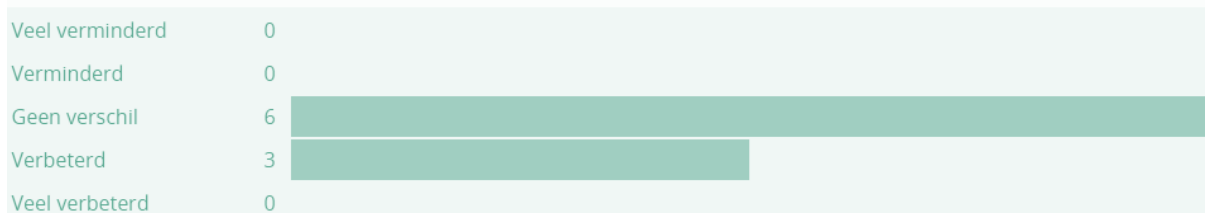

Het effect van het schoolontbijt op de leerlingen

De aandacht van kinderen tijdens de les.

Het plezier van kinderen op school.

Het geluksgevoel van kinderen.

De schoolprestaties van kinderen.

De sfeer in de klas.

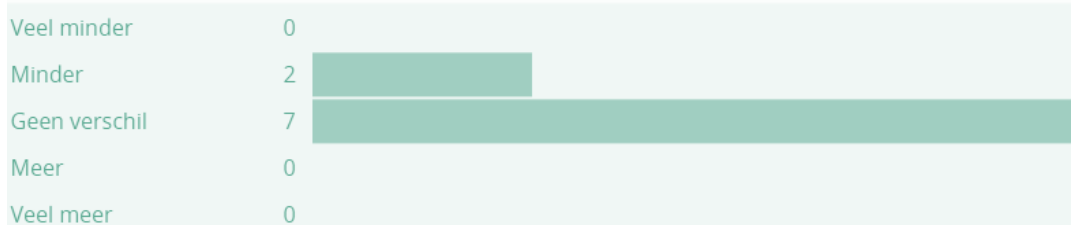

Het effect van het schoolontbijt op de leraren

De tijd die leraren hebben voor de les.

De tijd die leraren besteden aan het corrigeren van ongewest gedrag.

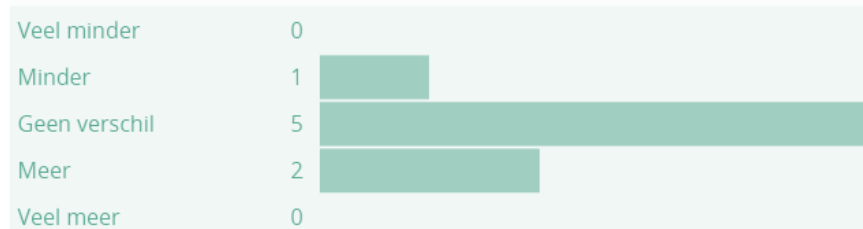
De stress die leraren ervaren.

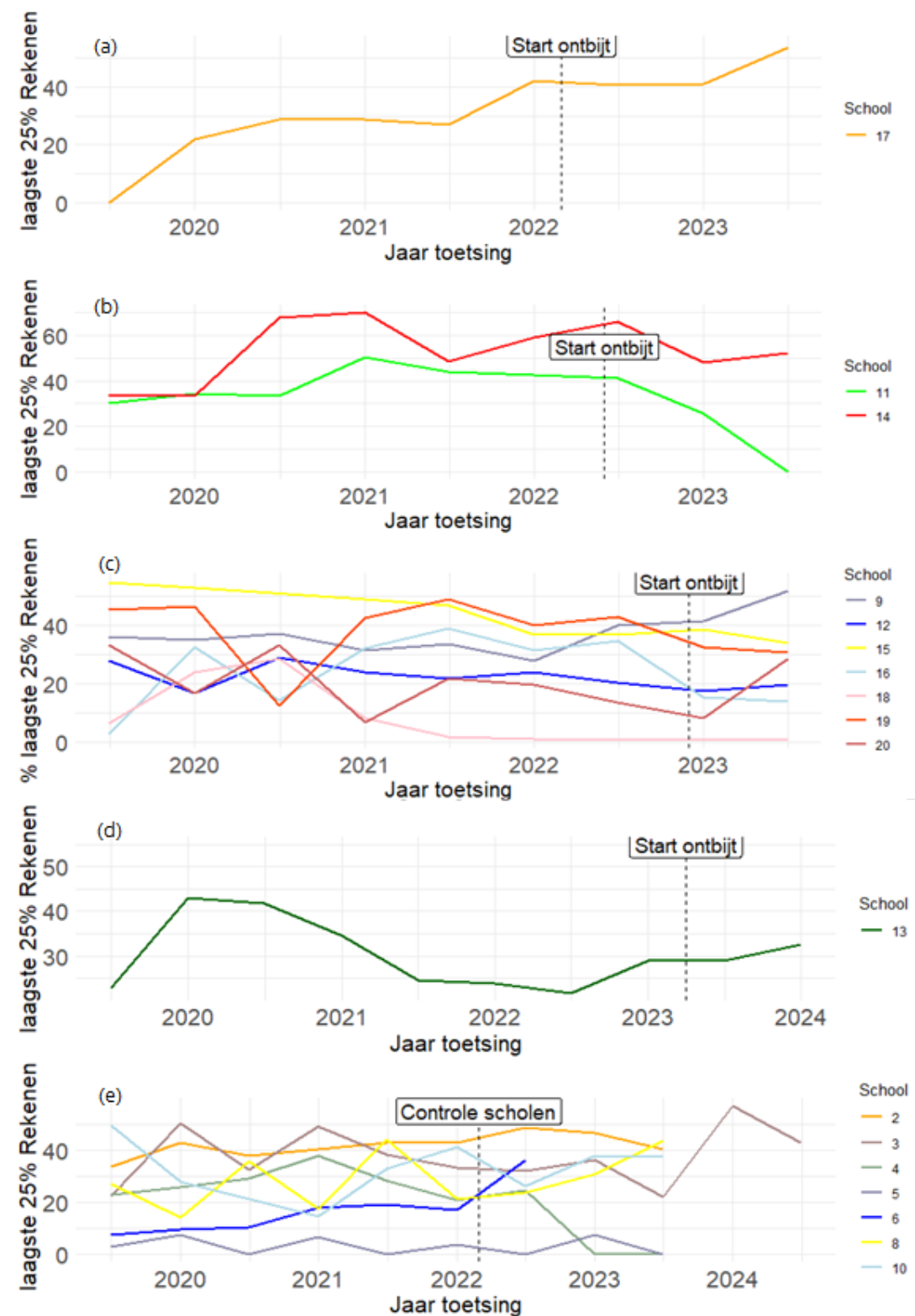
Gedragsproblemen in de klas.

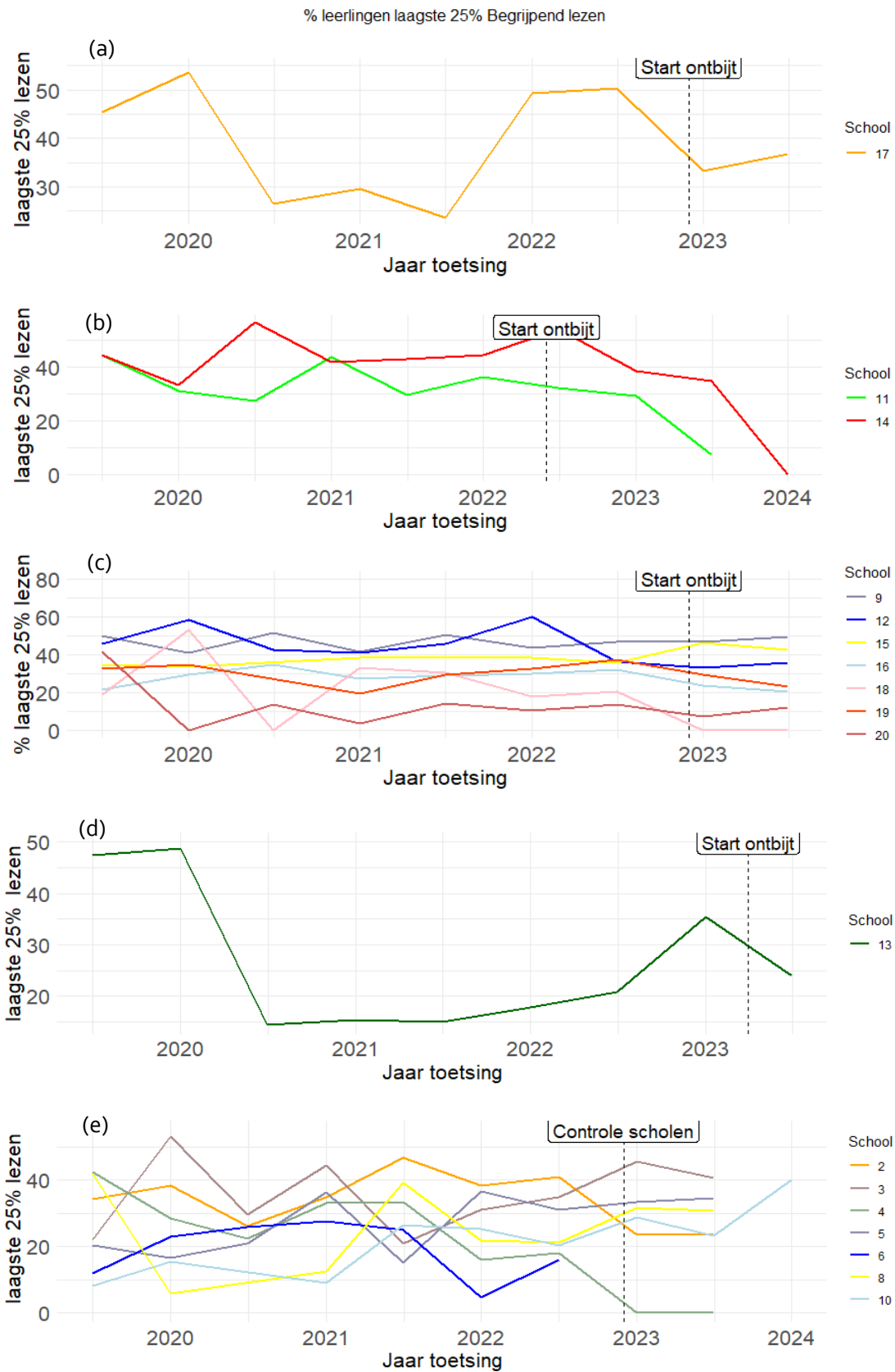
De tijd die leraren besteden aan andere hulpvragen van ouders.

Bijlage 6. Ontwikkeling toetsscores en streefwaarden rekenen en begrijpend lezen per school

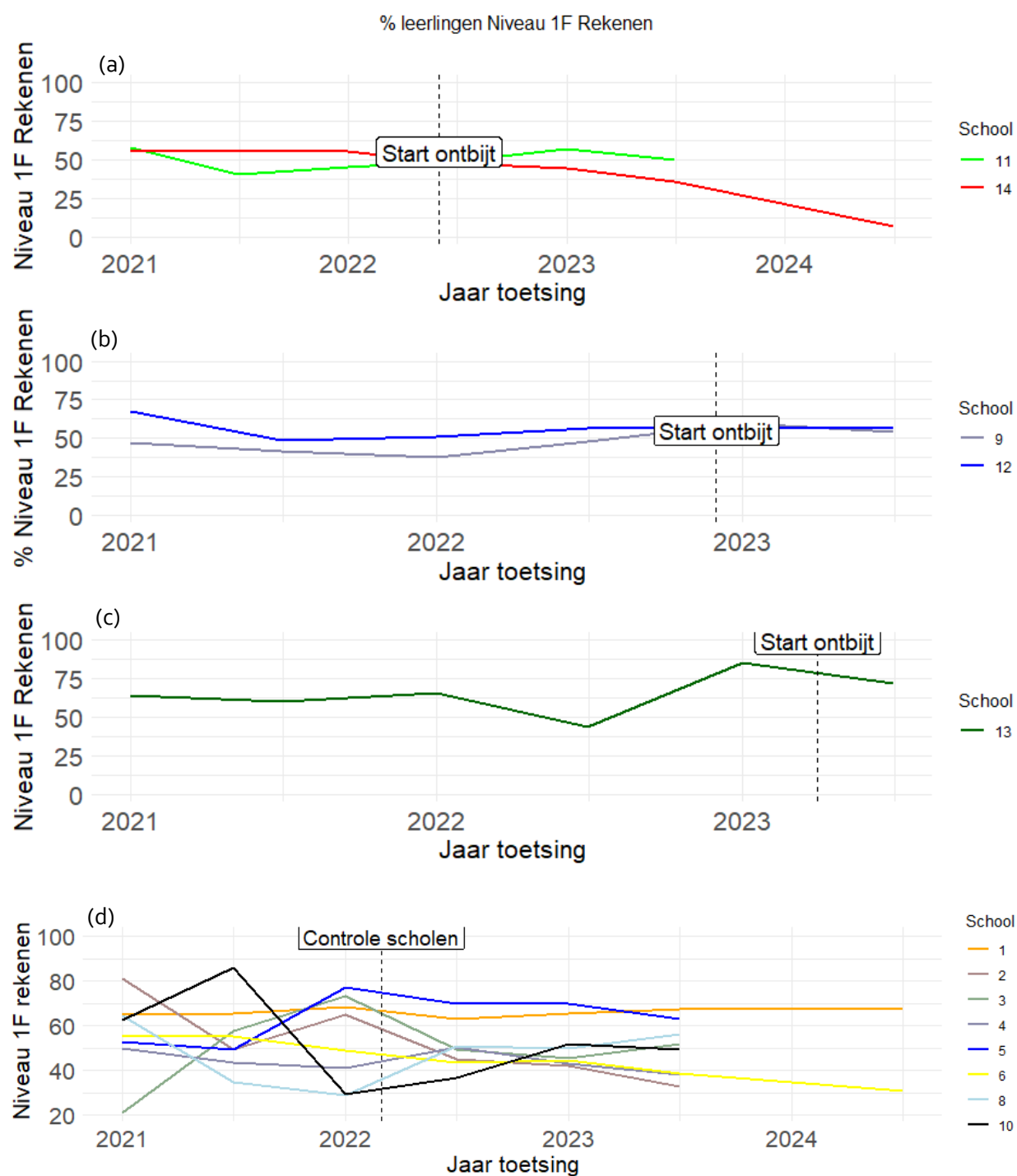

Figuur 1a-e Percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op rekenen voor de ontbijtscholen (a-d) en controlescholen (e).

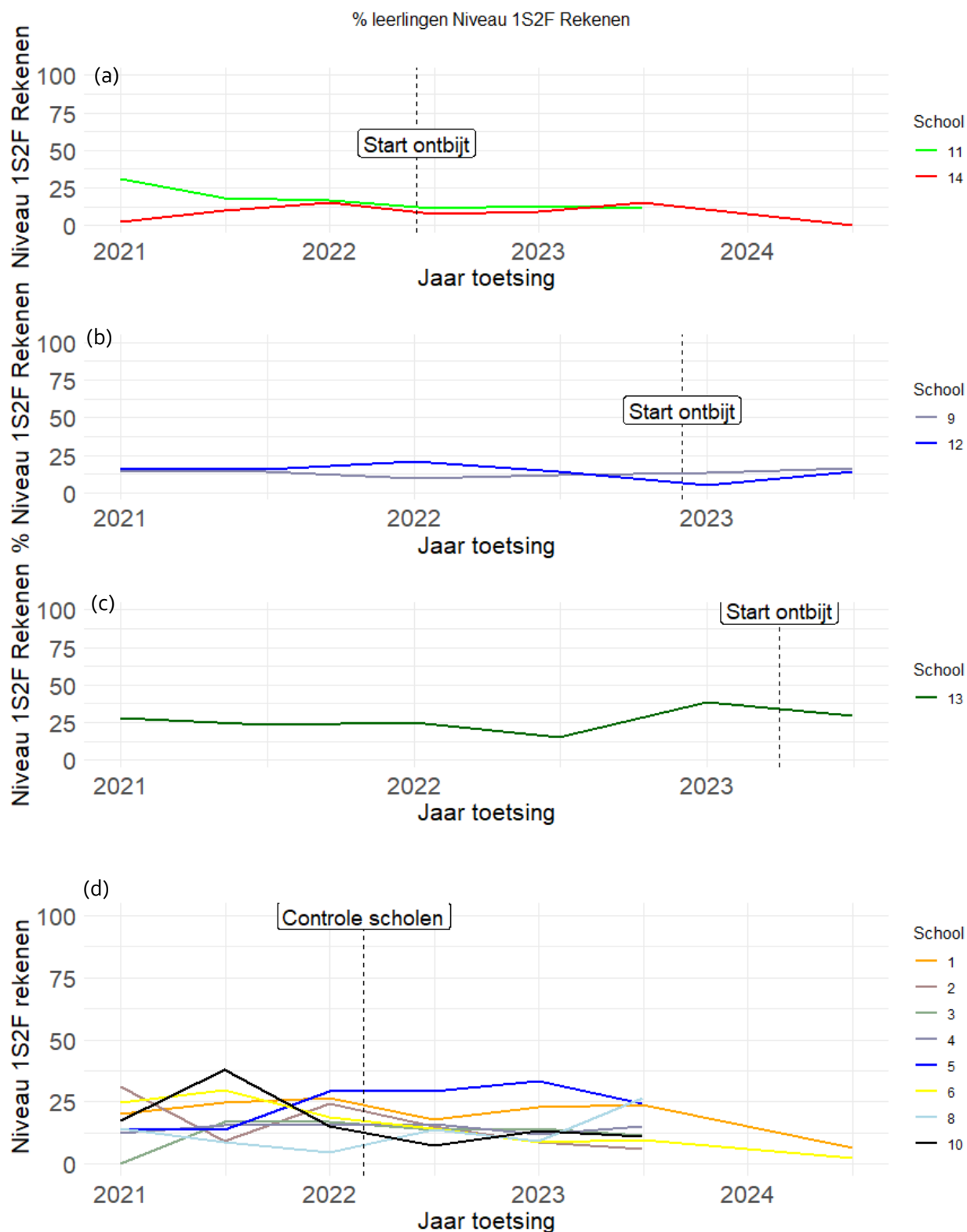

Figuur 2a-e Percentage leerlingen dat bij de laagste 25% scoort op begrijpend lezen voor de ontbijtscholen (a-d) en controlescholen (e).

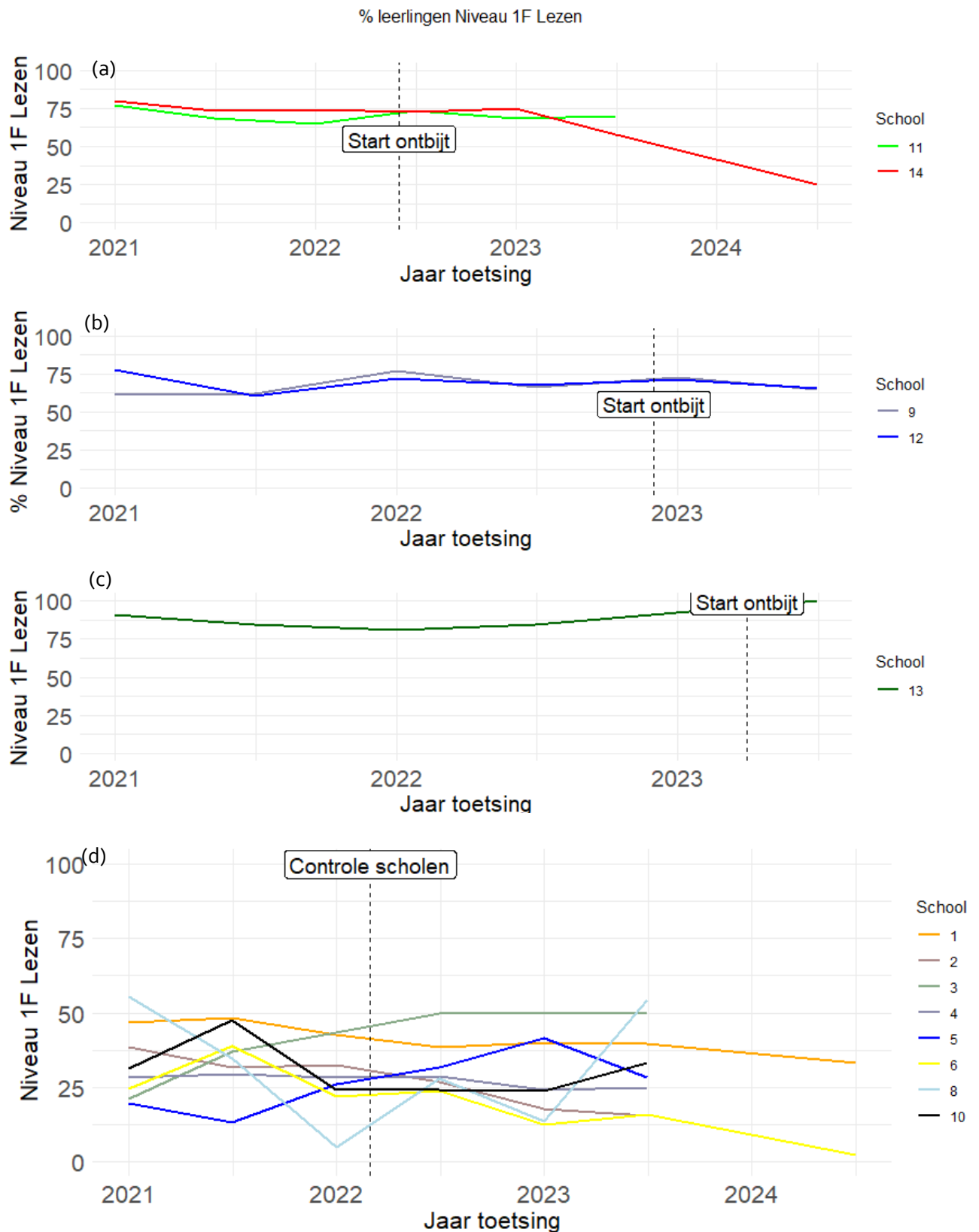
Streefwaarden

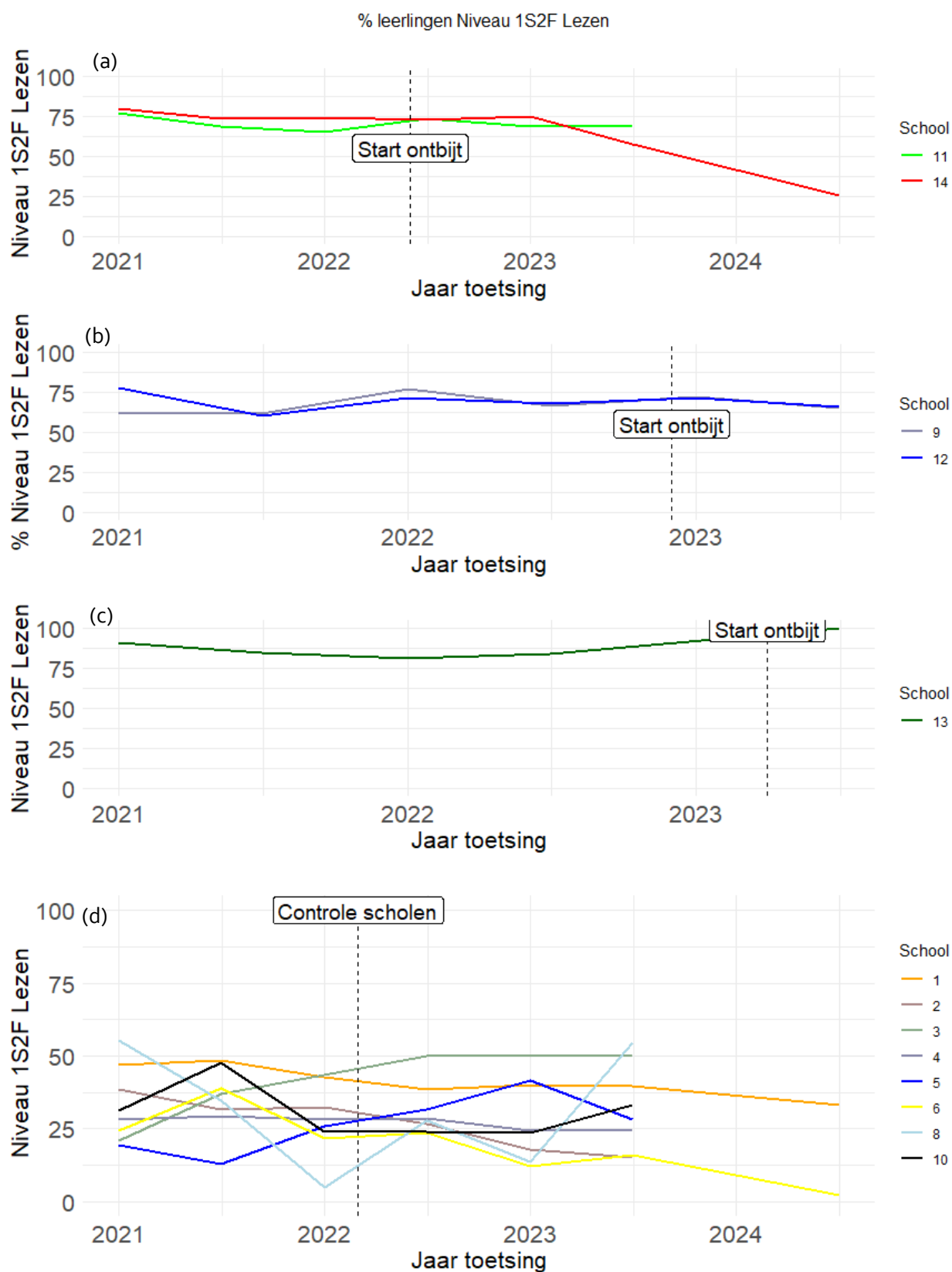
Figuur 3a-d Percentage leerlingen dat op 1F niveau scoort op rekenen voor de ontbijtscholen (a-c) en controlescholen (d).

Figuur 4a-d Percentage leerlingen dat op 1S2F niveau scoort op rekenen voor de ontbijtscholen (a-c) en controlescholen (d).

Figuur 5a-d. Percentage leerlingen dat op 1F niveau scoort op lezen voor de ontbijtscholen (a-c) en controlescholen (d).

Figuur 6a-d. Percentage leerlingen dat op 1S2F niveau scoort op lezen voor de ontbijtscholen (a-c) en controlescholen (d).